

REDAKTIONELLT

1900-talets sista decennium startar META med ett dubbelnummer, som vi tror skall kunna erbjuda läsarna en ovanligt varierad kost. Vår tematiska avdelning behandlar denna gång "Den medeltida landsbygden" - ett ämne som knappast är nytt i META:s spalter men vars aktualitet är större än någonsin. Som utvecklingen varit under 1980-talet har arealmässigt omfattande undersökningar på landsbygden till följd av gasledningar, vägbyggen och exploateringar för industriområden blivit allt vanligare - undersökningar som alltsomoftast kommit att beröra lämningar efter medeltida landsbygd. Beredskapen inför dylika projekt har emellertid alltmer kommit att upplevas som mindre god vad gäller såväl en teoretisk, arkeologisk medvetenhet inför det medeltida kulturlandskapet som möjligheterna till ett praktiskt-metodiskt samarbete mellan arkeologer och kulturgeografer. Mot denna bakgrund anordnade Riksantikvarieämbetet i april 1989 ett symposium på Jönköpings länsmuseum kring den medeltida landsbygden. META har nu fått förtroendet att publicera fem av de längre inläggen från detta symposium. De båda inledande uppsatserna, av Ulf Sporrang och Mats Widgren, ger de kulturgeografiska perspektiven. Den förres bidrag handlar mycket om synsätt inför den medeltida landsbygden, den senares om behovet av integration av arkeologisk och kulturgeografisk arbetsmetodik i det antikvariska arbetet. I den därpå följande uppsatsen berör Leif Gren människan och landskapet utifrån en rent teoretisk utgångspunkt. Lennart Klangs bidrag är däremot en redovisning av ett mera praktiskt hanterande av medeltida landsbygd, i detta fall vid fornminnesinventering i Norrbotten. Slutligen ger Jan-Erik Augustsson en översikt över forskning kring huskonstruktioner på den medeltida landsbygden, ett på senare år eftersatt forskningsfält. De båda avslutande bidragen, av Eivind Claesson och Magnus Josephson, har ingen anknytning till Jönköpingssymposiet men faller genom sina resp. ämnen - medeltida byar i Västergötland samt en medeltida sätesgård i Sörmland - väl in under vårt aktuella tema.

Under rubriken AKTUELLT har vi denna gång samlat några bidrag av aktuell, informerande karaktär. Reidar Berthelsen ger en bakgrund till ett planerat samarbete mellan de fyra universitetsinstitutioner i Norden, som

bedriver undervisning i medeltidsarkeologi. Jan Brendalsmo informerar om en ny metod att spåra dödsorsaker hos individer, som gravlagts på medeltida kyrkogårdar. Slutligen presenterar Barbro Sundnér ett förslag rörande hur man i fortsättningen bör gå tillväga vid dendrokronologiska provtagningar i äldre, stående byggnader.

På DEBATT-avdelningen härskar fortfarande Kaos. Stig Welinder och Jes Wienberg återkommer med ett gemensamt inlägg i diskussionen kring detta fenomen. Detta har också fått META-redaktionen att för ovanlighetens skull ge sig ut i spalterna.

Vi avslutar detta nummer med en LITTERATUR-avdelning, som innehåller anmälningar av en rad aktuella skrifter inom ämnet medeltidsarkeologi. Vår avsikt är att detta skall bli ett regelbundet återkommande inslag i META framöver.

META-redaktionen i Lund

TEMA: MEDELTIDA LANDSBYGD

LANDSBYGDEN SOM FORSKNINGSOBJEKT

Metoder och synsätt för studiet av historiska landskap

Bakgrund

Det är naturligtvis ingen tillfällighet att vi just nu samlas för att diskutera hanteringen av den medeltida landsbygden i exploateringsundersökningar. Mest påtagligt under senare år har landskapet påverkats av ökade rumsliga krav i samband med vägdragningar (E 18), flygplatsbyggen (Arlanda stad), tätortsexpansion och energitransporter (gas- och elledningar). Som närmast en motsats till exploatering kan effekten bli av en trolig, drastisk omläggning av jordbrukspolitiken i Sverige - en omläggning som kan komma att drabba just de landskapstyper som vi i första hand vill värna om. Lägg därtill de ökade krav som nyligen ställs på kommunerna och andra samhällsplanerande organ när det gäller att väva in landskapsbilden i den översiktliga planeringen för framtiden.

Vad har vi då för möjligheter att bedöma landsbygdsområden som står inför en exploatering eller kraftig förändring? Finns kunskaperna? Finns ett passande planeringsunderlag? Har vi en adekvat metodik och ett adekvat vetenskapligt synsätt i detta sammanhang?

Svaret måste tyvärr bli att vi har rätt dåliga kunskaper när det gäller att bedöma frågor som sammanhänger med bevarandeintressen i landsbygds- miljöer. Tyvärr måste vi nog också konstatera att vi i allmänhet saknar en enhetlig metodik och ett passande synsätt när det gäller att värdera landsbygdens olika kvalitativa drag inom ramen för bevarandeplaneringen. Här möter vi som alla vet integrerade miljöer av stor areell omfattning och stort tidsdjup. Vi behöver därför bättre kunskaper och kanske också en lite annorlunda metodik när det gäller att analysera rumsliga miljöer - en analys som kräver att vi lämnar objekts- och/eller tidsbildstänkandet.

Landsbygd och andra begrepp inom kulturmiljövården

Kulturminnesvården har ännu inte på ett riktigt bra sätt förmått definiera de begrepp som utnyttjas inom bevarandeplaneringen - och det är kanske inte i

och för sig heller så bråttom med detta. I det aktuella sammanhanget skulle jag emellertid vilja ta upp definitionsfrågorna till behandling.

Ordet BYGD är bra och trevligt. Det är typiskt svenskt. Många av oss vet vad ordet betyder men få har försökt att definiera betydelsen. Bygd betecknar ett område utan speciella administrativa gränser. Ändå förstår de flesta svenskar vad som menas med t ex Storsjöbygden. Ordet refererar till ett naturligt avgränsat område som präglats, inte bara av hur naturmiljön ser ut, utan också av hur människorna där har utnyttjat områdets resurser för sitt uppehälle och boende. Ofta är det en eller ett par näringar eller naturtyper som dominerar och vi talar då om jordsbruksbygd, kustbygd etc. Bygden blir alltså präglad av människornas slit för sitt uppehälle. I en bygd finns alltid människor som dessutom ofta känner en viss samhörighet med varandra. Genom dessa människors arbete skapas bygden - naturlandskapet omformas. Vi får ett kulturlandskap.

LANDSBYGD är ett relativt vitt begrepp och står ofta i motsats till stad eller stadsbygd. Landsbygden präglas i första hand av de areella näringarnas kulturlandskap och vi talar därför i mera inskränkt mening om jordsbruksbygd och skogsbygd eller om agrart kulturlandskap osv. Landsbygden präglas i det moderna Sverige också i hög grad av industriella miljöer och anläggningar för kommunikation, t ex när det gäller trafik eller energiöverföring.

Idag arbetar vi också med begreppet KULTURMILJÖ, som måste uppfattas som den miljö som på ett eller annat sätt skapats av människan i fysisk, andlig eller intellektuell mening. Kulturmiljö är ett vidare begrepp än kulturlandskap eller bygd och i det nu aktuella sammanhanget väljer jag därför att inte vidare behandla kulturmiljöbegreppet.

Däremot har ordet LANDSKAP en fundamental betydelse för oss som skall behandla den medeltida landsbygden i samband med exploateringar av olika slag. Geografer har under lång tid arbetat med landskapsbegreppet och jag kan inte säga att det finns någon riktigt enhetlig uppfattning om vad landskap egentligen är. Det beror bl a på skalnivån. I allmänhet kan man emellertid säga att begreppet landskap i den mening som det är fråga om här består av såväl fysiska som kulturella drag, naturlandskap och kulturlandskap. Eller rättare sagt, dessa båda delar är starkt integrerade med varandra. De är oskiljaktliga. Landskapets formas av processer förorsakade av

natur och människa tillsammans. För att förstå landskapets utveckling krävs kunskaper av såväl naturvetenskapligt som humanistiskt och samhällsvetenskapligt slag. Härutinnan ligger kanske de största svårigheterna när det gäller att studera landsbygden, speciellt mot bakgrund av att vi sedan lång tid vetenskapligt skiljer på naturvetenskap och humaniora, på människa och naturmiljö, på naturvård och kulturvård. Detta faktum medför naturligtvis ett visst handikapp när det gäller en vetenskaplig eller tillämpad behandling av landskapet eller landsbygden. Kravet på kunskapsintegrering växer sig starkt.

Mot bakgrund av det ovan sagda föreslår jag därför att vi preciserar de begrepp vi skall behandla under konferensen:

KULTURMILJÖ - oprecist, har idag blivit ett administrativt begrepp som omfattar allting med mänsklig anknytning i andlig, intellektuell eller fysisk mening.

BYGD - ett funktionellt och behagligt ord som innefattar människor och de miljöer som utvecklats som ett resultat av människornas arbete (idag även fritid) och boende. En bygd kan vara stor eller liten till sin omfattning - Sydvästra Skånes slättbygd eller Tåkernbygden.

LANDSKAP - ett syntetiserande begrepp som innefattar bygder men också "obygder" och naturlandskap. Landskap kan vara recenta, relikta eller fossila. Vi talar i vårt sammanhang ofta om landskap som existerat i förfluten tid - alltså om historiska landskap. Här finns dessutom en passande internationell anknytning. Termen landskap används just i denna betydelse i engelska språket och i engelsk forskning.

Synsätt

Av det sagda framgår att studiet av landskap kräver annorlunda eller kompletterande synsätt inom kulturmiljövården. Beroende på i vilken skala vi arbetar tvingas vi många gånger ta hänsyn till mera storskaliga drag i kulturmiljön än vad som hittills varit vanligt. Därför måste vi också förstå uppbyggnaden av det sk naturlandskapet och de processer som styr utvecklingen där liksom också kopplingen till människans utnyttjande av de resurser som sålunda på olika sätt finns eller har funnits tillgängliga i naturlandskapet. Det handlar alltså närmast om ett ekologiskt synsätt där relationen mellan människan och landskapet står i centrum men där också relationen

till andra levande varelser (bl a boskapen) också är av avgörande betydelse, inte minst när det gäller att förstå hur landskapet utformats i sina detaljer. Tyvärr är människan inte alltid utrustad för att fullt ut klargöra vilka samband som råder i landskapet och hon kan därför inte heller alltid förutse konsekvenserna av de ingrepp som hon gör. Det är därför viktigt för forskningen att kartlägga samhällets sociala organisation om vi vill förstå de ekologiska konsekvenserna med resursutnyttjandet vid skilda tidpunkter. Här gäller det bl a att påverka naturvårdens syn på miljöfrågorna. Jag återkommer med exempel nedan.

Kulturmiljövårdsarbetet behöver i och för sig inte alls utgå från dessa relationer. Kulturmiljö kan studeras på nära nog sagt vilket sätt som helst och med vilka vetenskapliga utgångspunkter som helst och hur abstrakt eller teoretiskt som helst, men när det gäller studiet av den bestämda och fysiskt påtagliga del av kulturmiljön som landskapet utgör, d v s landskapets innehåll, uppbyggnad och förändring samt den påverkan på landskapet som människan åstadkommit i samband med sitt resursutnyttjande i vidaste mening, kan man inte kringgå behandlingen och tolkningen av de fysiska beståndsdelarna i landskapet.

Det stora problemet i sammanhanget är att landskapets innehåll inte är lättolkat. Formerna är fragmentariska och metakront förekommande. Vi måste skaffa oss hjälpmedel eller metoder som på något hanterbart sätt överbryggar detta stora problem. Härutinnan föreligger alltså också ett stort pedagogiskt problem.

Landskapet kan med andra ord sägas vara den rumsliga yttringen av fysisk-geografiska processer beroende på klimatologiska, hydrologiska, tektoniska och andra av människan i stort sett opåverkbara förhållanden men också av samhälleliga förändringar grundade på befolkningens ändrade kunskaper, värderingar, vanor och behov vad gäller bl a produktion, fritid och boende.

Val av skalnivå

Jag tror jag vågar påstå att vi aldrig i våra undersökningar kan lämna den lokala eller individuella nivån om vi skall nå framgång i våra undersökningar. Här finns möjligheten att studera orsak och verkan i landskapet. Men här finns också en risk. Objektet eller objekten vi studerar ställs i centrum -

överblicken uteblir. Därför måste den som arbetar med den medeltida landsbygden också se och förstå möjligheterna som kan erbjudas med hjälp av andra skalnivåer. Det krävs med andra ord i hög grad också utblick och sammanhang. Vi måste kunna klarlägga relationerna mellan landskapets olika delar. Vilka processer och beslut har lett till att de förekommer på en viss given plats? Vilken relation föreligger mellan två eller flera rumsligt lokalisierbara objekt? Och svårast av allt. Vilka relationer finns mellan de olika skalnivåerna? Här närmar vi oss ett kärnområde inom geografisk, eller om man så vill, rumslig teori!

Om vi nu betraktar landskapet på den lokala eller individuella nivån så finns det ett par knep som vi kan utnyttja när det gäller att bygga upp kunskap kring landskapets innehåll och som jag i det här sammanhanget vill passa på att föra till torgs. Det gäller med andra ord att på något sätt försöka systematisera studiet av landskapet.

I fysisk, organisatorisk mening kan landskapet indelas i olika formelement med skilda geometriska och funktionella egenskaper. Det finns punktobjekt eller, om man så vill, noder i systemet som utgör centra för människans aktiviteter. Som exempel på sådana centra kan nämnas gården, byn eller staden.

Det finns också linjära element som har antingen kommunikativ eller avgränsande funktion. Vi kan som exempel på detta nämna vägar, stigar, kanaler etc men också hägnader och juridiskt funktionella gränser mellan skifteslag. De har alla inverkan på, eller är snarare en effekt av, människans resursutnyttjande och de processer av olika slag hon därvid sätter igång, inte minst av ägorättslig natur.

Människans direkta resursutnyttjande vad avser de fysiska resurserna påverkar och förändrar i första hand landskapets ytelement. Olika former för markanvändning ger upphov till olika former av kulturlandskap. Men kulturlandskapet är inte bara en effekt av den ytmässiga användningen av landskapsrummet. I landskapsbilden ingår naturligtvis också punkt- och linjeobjekten. Kanske är det snarare så att linjeobjekten är de allra viktigaste att kartlägga om landskapets historiska innehåll skall kunna förstås och tolkas i funktionell mening. Gränser och kommunikationslinjer är de organiserande elementen i landskapet. De svarar mot två fundamentala egenskaper hos omgivningen, vilka under alla tider måste vara tillstädes för att

vi skall överleva (Hägerstrand 1988:19):

1. Vi måste komma åt de förnödenheter vi behöver. De måste samlas in från en viss given producerande yta. Därför krävs kommunikationer. Gränserna för produktionsområdet kan naturligtvis sägas variera beroende på typ av försörjning, handel etc.

2. Vi måste kunna skydda våra samlade tillhörigheter och verksamheter från oönskade intrång. Detta kräver gränser, fysiska barriärer eller respekterade linjer tillkomna genom sociala överenskommelser.

Det sagda underlättar i hög grad det systematiska studiet av landskapets olika fysiska fenomen och former. Men för att kunna förstå och tolka de processer vi talat om tidigare måste vi på ett lämpligt sätt närma oss frågor som sammanhänger med människans intellektuella bakgrund när det gäller detta resursutnyttjande. Här kommer vi bl a in på värderingar, ekonomisk och teknisk utveckling samt sociala och kulturella samband inom ramen för det lokalsamhälle som vi vill studera. Vi studerar människan som aktör i landskapet.

Eftersom landskapet hela tiden utsätts för fysisk och mänsklig påverkan måste vi kunna kartlägga och följa de processer som påverkar landskapet. Naturgeografin har sedan länge utarbetat en metodik på detta område som vanligtvis går under beteckningen processlära. När det gäller samhällsprocesserna och landskapets påverkan därigenom är dessa studier som alla vet betydligt svårare att genomföra. Det gäller därför att också här finna ett systematiskt angreppssätt.

På min institution har jag tillsammans med Mats Widgren sedan flera år arbetat med ett forskningsprogram som sätter människans ägande och/eller brukande av marken i centrum för forskningen när det gäller att förklara landskapets utseende, innehåll och utveckling. Ett klarläggande av markägandet är av fundamental betydelse för att vi skall förstå hur marken utnyttjats och därmed utformats från tid till annan. Hur kommer människor i besittning av mark? Hur ärvs och förvärvas mark? Sker utnyttjandet inom ramen för gemensamma eller individuella bruksformer? Det handlar alltså mycket om hur de sociala relationerna inom t ex en by kan ha sett ut. Det handlar också mycket om att få kunskaper om hur aktuell ekonomi och teknik kan ha påverkat resursutnyttjandet inom ramen för de nämnda relationerna mellan innevanorna i denna by. Finns det storjordägare med ensam

beslutanderätt eller har byn många jordägare med gemensamma brukningsformer av t ex utmark och äng. Dessa olika förhållanden kan givetvis leda till helt olikartade landskapstyper - åtminstone på detaljnåvä. Vi vill med andra ord åt de beslutsprocesser som finns inom lokalsamhället och också kartlägga de beslutsterritorier som olika människor och grupper av människor haft. De rättsligt erkända domängränserna i landskapet är viktiga, även om de oftast är svagt markerade rent visuellt. De utgör nämligen den sällningsmekanism som fördelar olika åtgärder i terrängen. Detta beslutsterritorium är indirekt kopplat till lagar och förordningar genom människans handlingar. Lagstiftaren föreskriver var i terrängen en viss aktivitet skall föregå resp inte äga rum (Hägerstrand 1988:19).

Vi måste emellertid också kunna notera inslag från och relationer till andra skalnivåer. I den regionala eller om man så vill den ideologiska skalan förekommer principiellt gemensamma drag för större områden, områden som tillsammans ofta domineras av samma maktfaktorer - t ex inom ramen för ett statsterritorium. Naturlandskapet har också specifikt regionala särdrag som åtminstone påverkar människans sätt att arrangera resursuttag. Bebyggelsens lokalisering och storlek, åkermarkens praktiska organisation mellan ingående ägarintressen, ängsmarkens lokalisering i terrängen - allt detta är väsentligt för landskapets komposition och zoner. Inte sällan är det relativt enkelt och effektivt att utgå från naturlandskapets uppbyggnad också när det gäller att regionalisera och karakterisera landskapets historiska innehåll.

Arbetsunderlag

Geografer har under flera år försökt föra ut tanken på att utnyttja det äldre lantmåterimaterialet i detta sammanhang. Få länder i världen äger som bekant motsvarigheter till våra storskaliga lantmåteriaker. Dessutom föreligger ett småskaligt kartmaterial från 1800- och 1900-talen i form av det ekonomiska kartverket, av största intresse t ex i samband med planeringen av landsbygdsundersökningar.

Jag skall inte här utveckla dessa tankar speciellt mycket - de är säkert kända till stor del men låt mig ändå fästa uppmärksamhet på två saker.

När det gäller 1800-talets landsbygd finns alltså en ekonomisk kartering som täcker stora delar av landet. Det ekonomiska kartverket inledde sin

verksamhet 1859 och de sista kartorna togs fram under 1920-talet. Skalan är i allmänhet 1:50 000 med en konceptversion i 1:20 000. Götaland och Svealand täcks av dessa kartor utom Göteborgs och Bohuslän, Smålandslänen, Öland och Gotland samt största delen av Kopparbergs län. Norrland saknar en ekonomisk kartering från denna tid utom Norrbottens kustland som har en karta i skala 1:100 000. Men, genom sk ekonomiska kartarbeten har generalstabskartan fått ett ekonomiskt övertryck i färg (åker-gult, äng-grönt) för området norr om 63°30' n br. Lägg därtill att landskapet Jämtland har ett förmärligt sockenkartematerial, framställt i samband med avvitringen kring 1850.

Dessa ekonomiska kartor från 1800-talet borde kompletteras så att hela landet kunde täckas. En ekonomisk karta för tiden omkring 1850 skulle ha stor betydelse för planläggning inom såväl natur- som kulturmiljövård.

För detaljundersökningar av landsbygden på bynivå krävs emellertid en annan skalnivå. Här kommer osökt de storskaliga geometriska lantmäterikartorna in i bilden. De håller vanligtvis en skala om 1:4 000. Här bör kartorna före laga skiftet rutinemässigt exciperas innan undersökningar av olika slag kan sätta igång. Kartorna redovisar den rumsliga eller geografiska detaljstruktur i landskapet som kan knytas till "bylandskapet". Metodiken att arbeta via sk kartkalker utvecklades en gång av Sven-Olof Lindquist och har sedermera på prov använts inom Kulturmiljöavdelningen på Riksantikvarieämbetet (Tollin 1989:15). Som jag ser det kan man under inga förhållanden kringgå detta kartmaterial i samband med exploateringsundersökningar. Erfarenheter från bl a Hallands län i samband med gasprojekten redovisar en avsevärd ekonomisk vinst genom att den historiska kartbilden, korrekt tolkad, möjliggör en avancerad analys av landskapsrummet vad avser befintlighet av såväl punktojekt som linjeelement och ytinnehåll. Kartorna kan sägas utgöra en samlad bild som resultatet av en lång utvecklingskedja. De speglar med andra ord också förhållanden som existerat långt före karteringstillfället.

Kunskapsläget

Jag vill påstå att vi idag har utvecklade metoder för att planlägga undersökningar av historiska landskap. Förutom kartmaterialet finns naturligtvis tidigare fältinventeringar att tillgå, liksom också möjligheten att alltfört

direkt i fält rekognoscera terrängens innehåll. Vad vi alltså saknar är ett material som är lättillgängligt och i praktiskt mening kan tjäna som underlag för primära bedömningar, vissa regionalt betonade undantag finns naturligtvis. En historisk karta över landet skulle kunna hjälpa till att eliminera denna olägenhet. I detta sammanhang kommer säkert viss utbildning av antikvarisk personal att krävas. De historiska ekonomiska kartorna som behandlats ovan kräver naturligtvis också viss komplettering, t ex genom modernt kartmaterial, för att helhetsbedömningar skall kunna genomföras. Men i ett sådant historiskt kartverk ligger en oerhörd potential när det gäller förberedelser inför landsbygdsexploateringar, arbete med kommunöversikter och liknande. Detta gäller inte minst frågor om urval av olika landskapsrum inom naturvård och kulturmiljövård. Rutinmässigt bör dessa översiktliga studier sålunda i relevanta fall kompletteras med en genomgång av storskaligt äldre kartmaterial via de omnämnda kartkalkerna. Nyckeln till framgångsrika förberedelser ligger emellertid också i att vi genom det storskaliga kartmaterialet har möjlighet att kartlägga landskapets geografiska detaljstruktur - en detaljstruktur som direkt kan härledas till den typ av samhälle som producerat den. Detta har ofta inte tillräckligt uppmärksamats, speciellt kanske när det gäller innehållet i det agrara kulturlandskapet. Denna kunskap kan emellertid hämtas ur de storskaliga geometriska kartorna - ett material som på ett korrekt och noggrant sätt redovisar landskapets geografiska detaljstruktur.

Europaperspektivet

Om vi för ett ögonblick anlägger ett internationellt perspektiv skulle jag avslutningsvis vilja peka på några landsbygdsmiljöer i vårt land av särskild dignitet. Tvivelsutan har Sverige miljöer som framstår som specifika sett ur ett sådant perspektiv. Dessa miljöer kräver naturligtvis en speciell omsorg och uppmärksamhet.

Jag är medveten om att värderingar av detta slag är vanskliga men med min geografiska utgångspunkt skulle jag vilja framhålla följande områden:

De stora ÖSTERSJÖÖARNA: öarna har en specifik naturgeografisk bakgrund och ett specifikt klimat. Bebyggelseutvecklingen är mycket olika varför framförallt kulturlandskapets rumsliga arrangemang kommit att utformas på helt olika sätt på Öland respektive Gotland.

SKÄRGÅRDSLANDSKAPET: Det är framför allt det diversifierade näringsfånget som, tillsammans med den unika naturmiljön, ligger till grund för bedömningen.

NORRLANDS INLAND: Här har vi flera unika inslag i landskapsbilden. Man kan bl a peka på samernas resursutnyttjande inom området, den sena svenska kolonisationen i ensamgårdsform samt naturmiljön i form av de fjällnära skogarna.

FALBYGDEN: Den landsbygdsmiljö som skapats kring de s k platåbergen har visserligen sina motsvarigheter när det gäller utvecklingen på bynivå. Men den topografiska anknytningen till platåbergen är mycket särpräglad.

Förutom dessa större regioner skulle jag också vilja peka på ett par områden med bebyggelsearrangemang av specifikt slag. Sett ur ett europeiskt perspektiv framstår övre Dalarnas släktrelaterade "agrostäder" och de geometriskt reglerade bymiljöerna i Östsverige, speciellt på Öland, som särskilt anmärkningsvärda.

Ulf Sporrang
Stockholm

Litteratur

- Hägerstrand, T. Krafter som format det svenska kulturlandskapet. *Mark och vatten år 2010. Bostadsdepartementet. Ds 1988:35.* 1988.
- Rosén, B. *Ekologin och läns museerna. Rapport från projektet ekologisk kunskapsspridning.* 1988.
- Lamm, K. (ed) *Arkeologi på väg. Undersökningar för E 18 Enköping - Bålsta.* 1989.
- Natur- og kulturlandskapet i arealplanleggingen.* 1. Regionindelning av landskap. Nordisk ministerråd. Miljörapport 1987:3.
- Sporrong, U. *Människan som landskapsomvandlare.* Memoranda 64:15-24. 1988.
- Från objekt till miljö. Landskapet i centrum. *Kulturmiljövård 1.89.* 1989.
- Sporrong, U. - Widgren, M. *Ägande och disposition av mark som*

förklaring till kulturlandskapets utveckling. Kulturgeografiska Institutionen i Stockholm. Stencil. 1987.

Thorman, S.: Ekologi - hur och varför? *Meddelanden från stiftelsen Stockholms läns museum* 1.89. 1989.

Tollin, C.: Analys av odlingslandskap. *Kulturmiljövård* 1.89. 1989.

VEM TAR ANSVAR FÖR LANDSKAPSHISTORIEN VID EXPLOATERINGSUNDERSÖKNINGAR?

Ordet kulturlandskap har under ett antal år varit ett hedersord inom kulturminnesvården. Kulturlandskapsforskningens angreppssätt, metoder och arbetstekniker har däremot endast i mycket liten utsträckning sipprat in i Riksantikvarieämbetets och muséernas dagliga praxis. Lite tillspetsat kan man säga att landskapshistoria fortfarande inte har någon egentlig egen status inom kulturminnesvården. Det landskapshistoriska kunskapsunderlaget saknas i kulturminnesvårdens register och landskapsanalys har inte någon given plats i exploateringsundersökningar. Där det förekommer så sker det ofta i ett skede och på ett sätt som inte gör våra arbetsmetoder rättvisa. "Jästen efter degen" har blivit en princip och flera gånger tillkallas kulturgeografer när utgrävningarna redan påbörjats utan att kartanalyser hunnit genomföras. Det fossila odlingslandskapsformerna kan ligga på dumphögen när kulturgeografen sätter sin första fot på platsen.

Det finns många skäl till det förhållandet, men jag ska koncentrera mig till tre inbördes relaterade faktorer som jag tror har betydelse i sammanhanget:

1. Det första faktorn kan sammanfattas under begreppet dataprivilegium. Kulturminnesvårdens "traditionella" objekt: fornlämningar och stående bebyggelse har på grund av registersituationen och fornminneslagen ett dataprivilegium framför uppgifter om landskapets helhet under historisk och förhistorisk tid.

2. Den andra faktorn handlar om utbildning. Kulturlandskapsforskningen har sin egen långa internationella historia utifrån vilken problemställningar och hypotesformuleringar sker. Det svenska landskapet kan inte förstås isolerat utifrån ett litet antal frågeställningar om exempelvis byarnas ålder och tvåsädets införande. Därför måste den internationella kulturlandskapsforskningens idéhistoria och begreppsapparat och föras med i det dagliga arbetet om resultaten inte ska bli upprepningar eller pekor.

3. Den tredje faktorn handlar om arbetsmetoder och tekniker. Kulturgeografer har kanske i många diskussioner med arkeologer framförallt framhävt dels skillnaderna i källmaterialet dels det skilda angreppssättet. Men vi har ofta försummat att tala om att den geografiska kulturlandskapsforsk-

ningen faktiskt har en uppsättning väl etablerade och väl definierade arbetstekniker. Vi har försummat att vidarebefordra det landskapshistoriska "hantverket".

Mitt avslutande huvudargument rör frågan om hur landskapshistoriens angreppssätt och arbetsmetoder ska kunna integreras med kulturminnesvårdens organisation och arbetsmetoder. Kan det ske som nu genom gradvis insippling, där framförallt mindre enheter som konsultbyråer, regionala UV-kontor och länsmuséer anammar kulturgeografiska arbetsmetoder och tekniker i samarbete med universitetsfolk? Eller ska vi förvänta oss att det centrala ämbetsverket ställer sig i spetsen och försäkrar sig om att man med egen personal kan genomföra alla dessa steg?

Jag kommer att belysa problemen genom att steg för steg i allt större kartskala redogöra för den retrogressiva landskapshistoriens angreppssätt, arbetsmetoder och tekniker. Först några ord om den retrogressiva metoden. När vi talar om det medeltida landskapet är det särskilt viktigt att reda ut vad 1600-talskartorna kan användas till. Vår uppfattning om det medeltida landskapet baseras idag i stor utsträckning på 1600-talskartorna. Det skiljer sig från källäget under järnåldern där framförallt det fossila odlingslandskapet är mycket mer rikligt. Men den retrogressiva metoden får aldrig innebära att 1600-talskartorna antas "representera" det medeltida landskapet. Den innebär bara att man inledningsvis tar senare och väl kända landskaps tvärsnitt till utgångspunkt för studien och sedan stegvis "skalar" av informationen tillbaka till äldre stadier. På det sättet kan kartorna användas för rekonstruktioner, hypotetiska rekonstruktioner eller hypoteser rörande det medeltida landskapet.

Regionöversikt - problemformulering

I vissa delar av vårt land har kartstudierna i kombination med fältundersökningar lett fram till ganska väl definierade modeller över landskapets utveckling. Det gäller exempelvis Mälardalen, Västsvrige, Gotland, Öland och Skåne. I vissa av dessa områden har dessutom undersökningarna styrts av väl formulerade hypoteser och modeller över utvecklingen. De har gett universitetsforskning och exploateringsgrävning en gemensam bas av frågor som kunnat bilda utgångspunkten för undersökningarna. Det gäller Mälardalen där diskussionen mellan Ambrosiani och kulturgeografer under

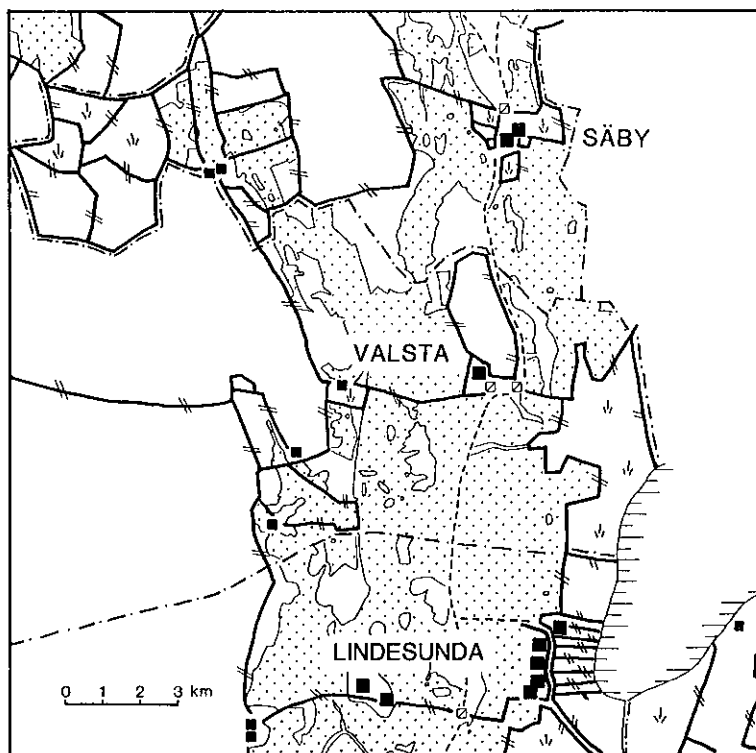

Fig.1. Kulturlandskapskalk över ägor till Vallstanäs säteri längs E4-stråket mellan Stockholm och Arlanda. Sammanställd och rektifierad av Ulf Jansson från karta utförd 1710 av Jacob Braun. Kartan härstammar från ett tidigt skede av säteribildningen. Säteriet Valsta ligger på platsen för en tidigare by. I Lindsunda finns dels en regelbundet utformad tomt, dels två gårdar som ligger kvar i ett äldre (?) läge väster om bytomten.

1970-talet och hypoteserna om bybildningens förlopp och eventuellt samband med gårdssystemets förändringar bildar en fruktbar utgångspunkt, där problemen ännu inte är lösta. Det gäller också det danska Sverige där Fynprojektets och andra danska undersökningar gett en utgångspunkt i form av hypotesen om vandrelandsbyn som slår sig ner för gott under 1000-1100-talen.

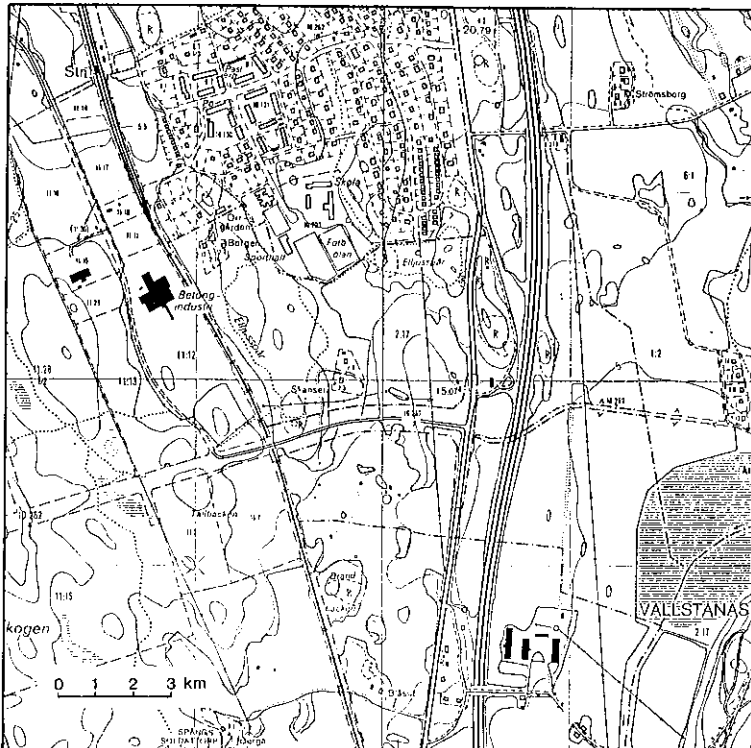

Fig.2. Samma utsnitt som fig.1. Ekonomisk karta från 1982. Observera hur säteribildningen efterhand har raderat ut inte mindre än 3 byar. Resterna av Säby ligger mellan gamla och nya E4:an i norr, av Valsta säteri återstår endast en ekonomibyggnad som också ligger inpressad mellan de bägge vägarna. Lindesunda by har ersatts av stora moderna svinstallar och de två säriliggande Lindesundagårdarna är övergivna (på platsen för torpet Blåsut).

Men för den allra största delen av Sverige saknas inte bara kunskap utan också modeller och hypoteser. Det gäller framförallt alla gränslandskapen i väster från Halland till Jämtland. I flera av dessa områden har kulturgeografiska institutionen i Stockholm pågående forskning, men vi står ännu bara i början av arbetet. Så mycket kan dock redan sägas att många av de

tidigare kulturgeografiska modellerna, som tog sin utgångspunkt i gärdes-systemens förändringar, inte verkar vara aktuella som förklaringsfaktorer i alla dessa områden. Varje landskap har sin särart och de generella processerna bakom landskapsutvecklingen ligger på ett annat plan än i det som återspeglas i formella likheter. Bristen på kunskap om den enskilda regionens säregenheter kan alltså inte repareras med överföringar från vare sig Mälardalsproblematik eller vandrelandsbyar. Den kan inte heller repareras med en lång lista på allmänna frågeställningar kring kontinuitet-diskontinuitet, byarnas ålder, etc etc vilket förekommit i några större exploateringsprojekt.

Lantmäterikartorna är här en ovärderlig nyckel till problemformuleringar. Översikter över skilda regioner baserade på lantmäterimaterialet är viktiga inte bara för universitetsforskningen och uppdragsverksamheten, men är också en nödvändighet för kulturminnesvårdens planering: Hur ska man utan den kunskapen kunna värdera de agrara miljöerna bland riksintressena? En regionvis genomgång av det äldre agrarlandskapet är därför en stor och viktig fråga både för forskningen och för de antikvariska myndigheterna.

Kulturlandskapskalk: skala 1:10 000

I mitten på 1970-talet utvecklade Sven-Olof Lindquist en enkel metod att föra över de äldsta lantmäterikartornas innehåll på plastöverlägg till ekonomiska kartan. Det gjordes som ett planeringsunderlag för Falköpings kommun. Sedan dess har frågan om kulturgeografiskt håll propagerats för den metoden som den enda som kan likställa det äldre kulturlandskapet med de mer traditionella av kulturminnesvårdens objekt: fornlämningarna och byggnader. Här kommer vi in på frågan om "dataprivilegium". Inför exploateringar konsulteras regelmässigt fornminnesregistret. Jag förmodar att ingen antikvarie i detta land yttrar sig över ett exploateringsärende utan att ha sett på fornminnesregistrets uppgifter över området. Däremot tror jag att de antikvarier som regelmässigt konsulterar det äldre kartmaterialet inför exploateringar är lätt räknade. En ännu mindre grupp, som har gått kurser i kulturlandskapskalk gör det på ett sådant sätt att en direkt jämförelse med dagens situation verkligen blir möjlig. Mig veterligt är det i nuläget bara en enda instans som i samband med alla förundersökningar inför exploaterin-

gar låter upprätta kulturlandskapskalk i 1:10 000 och det är konsultfirman "Arkeologikonsult". Dessutom har man på länsstyrelsen i Malmöhus län gjort kalker över alla äldre bytomter. (Sedan detta inlägg hölls har man dessutom på länsstyrelsen i Stockholms län inlett arbeten med kulturlandskapskalk).

När det gäller de stora exploateringarna som motorvägar och gasledningar är det förhoppningsvis bara en tidsfråga innan Riksantikvarieämbetet inför som rutin att upprätta kulturlandskapskalk som en del av den antikvariska förundersökningen. Men vad sker vid alla mindre och medelstora exploateringar?

Låt mig ge ett exempel: E4-stråket mellan Stockholm och Arlanda är ett pressområde vad gäller fabriker, lager, huvudkontor, motell etc. Inom en tioårsperiod kan vi förutse att ytterligare stora landskapsutsnitt kommer att förändras i grunden. Ett av dessa olika projekt och idéer är en jättelik trafikplats och vägrestart "Rosersbro", som kommer att ta stora markarealer i anspråk. Planen för Rosersbro innebär att platsen för "Hvalsta säteri" som avhystes under 1700- eller 1800-talet kommer att exploateras. Valsta säteri är förmodligen platsen för den nu försvunna byn/gården Valsta, på vars marker säteriet Valstanäs sedan grundats. I direkt anslutning till Valstas gamla byplats finns ett gravfält från yngre järnålder och sannolikt har vi här att göra med en bytomt med medeltida eller äldre ursprung. Tittar vi på kulturlandskapskalken ser vi dessutom att Säby by under 1700-talet också är avhyst idag och ligger oroväckande till för exploatering mellan E4-an och ett industriområde. Söder därom ligger stora delar av Lindesundaby under dagens åkermark.

Frågan som kulturminnesvårdens myndigheter måste ta ställning till är när information av detta slag ska tas fram. Ska det ske långt före exploateringar kommer på tal som nu sker med inventeringar av våra forminnen? Ska det ske i samband med att frågan aktualiseras eller ska kalkerna som nu ofta sker tas fram när utgrävningarna redan är påbörjade? Bör man inte inom ett område som detta ha en kulturlandskapskalk som ett självklart planeringsunderlag redan från allra första början? För medeltidsarkeologer med inriktning på landsbygden borde ett sådant kunskapsunderlag vara en absolut nödvändighet inför alla exploateringsundersökningar.

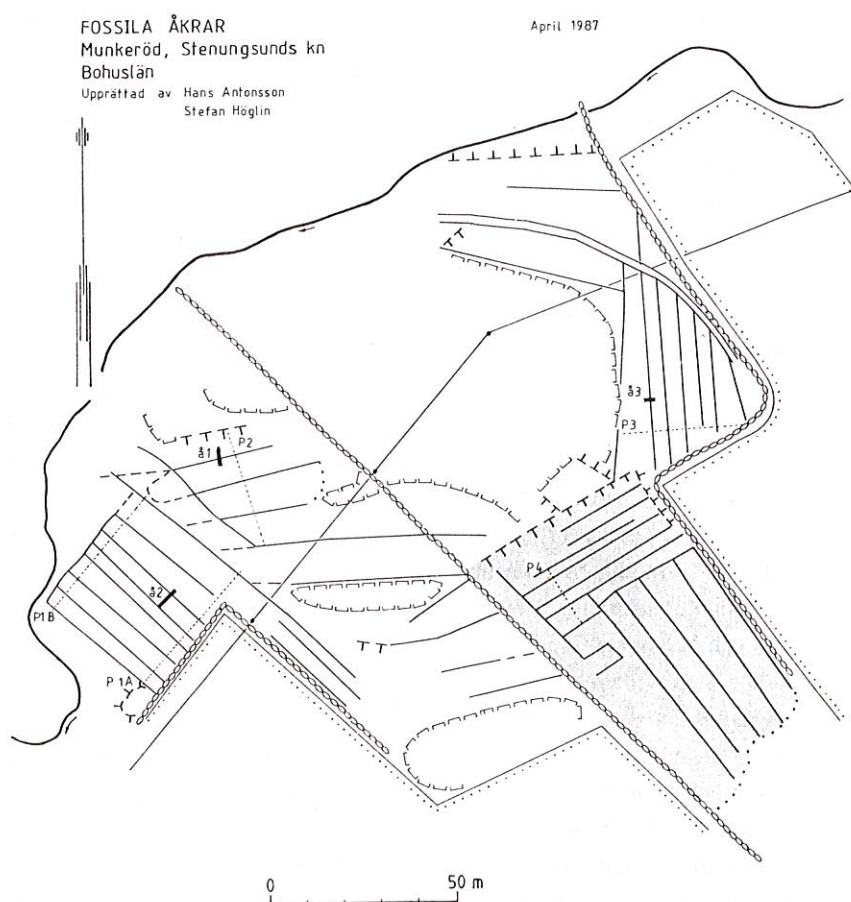

Fig.3. Ryggade åkrar vid Kostorp under Munkeröd, Stenungsunds kommun. Karteringen utfördes i samband med utbyggnad av E6:an. Fältkarteringen visade dels på sentida åkrar (skuggat område), dels på ryggade åkrar som överlagras av 1800-talets stenmurar. De ryggade åkrarna härstammar sannolikt från den medeltida ödsegården Kostorp.

Morfogenetisk analys av lantmäteriakterna: skala 1:4000

Den morfogenetiska analysen - att utifrån formerna dra slutsatser om deras ursprung och inbördes kronologi - utvecklades från mellankrigstiden och framåt som en motsats till den äldre statiska synen på kulturlandskapets utveckling. I svensk kulturgeografi är Staffan Helmfrids avhandling "Östergötland Västanstång" ett lysande exempel på hur man genom analys av kartorna kan komma fram till åkermarkens, skiftesformernas och bebyggelsens relativa kronologi inom en by. Många exempel finns också på hur en noggrann analys av samtliga kartor över en by lett fram till säkra lokaliseringar av bebyggelseenheter som övergetts långt före kartornas tid. Denna typ av analys genomförs bäst i lantmäterikartornas originalskala (oftast 1:4000). Till att börja med handlar det om att utnyttja all den information som finns i kartornas textdelar och färga in ägofördelning, bonitet osv i en serie kartor och sedan uppfinningsrikt kombinera dessa uppgifter med andra historiska källor kring gårdarnas historia. Oftast kan man först när det är gjort ställa upp fruktbara hypoteser kring åkermarkens kronologi och tidigare bebyggelselägen. Självklart bör en sådan analys göras när större delar av en bys ägoområde ska exploateras.

Fältkarta över fossilt odlingslandskap: skala 1:1000

Dokumentation av odlingslandskapets fältformer sker dels genom inventeringar i skala 1:10 000 dels genom detaljinmätningar (karteringar) i skala 1:1000. Kartering i fält med hjälp av teodolit och latta i skala 1:1000 är erfarenhetsmässigt det som ger mest när det gäller dokumentation, tolkning och analys av fossilt odlingslandskap. I mindre skalor försvinner detaljerna. Den ekonomiska kartans skala kan egentligen bara användas för att grovt ange formelementens karaktär och utbredning. I större skalor försvinner faktiskt också mycket information. Det kan låta underligt, men det är faktiskt svårt att i exempelvis 1:200 återge en åkerterrass på ett tydligt sätt. Oftast försvinner många diffusa element i utslätade höjdkurvor när man försöker ge sig på en alltför detaljerad kartering. Schaktplanen är därför inte alltid en lämplig dokumentationsnivå för denna typ av lämningar. Dessutom måste stora delar utanför det exploateringsområdet karteras för att den exploaterade delen ska kunna sättas in i sitt sammanhang. Metoder för kartering i skala 1:1000 är utvecklade genom en lång rad kulturgeogra-

fiska arbeten och det finns också ett någorlunda enhetligt system för karttecken.

Utgrävning

När vi så kommer ner på den största skalnivån, utgrävningen - den nivå som traditionellt sett varit exploateringsundersökningens viktigaste nivå, så bör det förhoppningsvis nu stå klart att det är sällan som man kan förvänta sig nya och viktiga resultat kring agrara formelement om man inte först gått igenom åtminstone några av de mindre skalnivåerna som jag redogjort för ovan. Det gäller att veta vilka frågeställningar som de fossila, relikta och recenta formelementen i exploateringsområdet kan ge svar på och dessutom att kunna identifiera dem. Med rätt kunskapsbakgrund kan en modern åkerkant användas för att datera väsentliga skeenden i landskapets historia. Och omvänt: utan kunskapsbakgrund och frågeställningar kan undersökningen av en tydlig förhistorisk stensträng bli helt rutinartad och meningslös.

Med ett förbättrat kunskapsunderlag kan vi hoppas att framtidens exploateringar i allt mindre grad berör stora fornlämningar, som är kostsamma att gräva ut. Det gäller framförallt gasledningarna som relativt lätt kan läggas förbi stora gravfält och boplatser. Å andra sidan kan en gasledning inte undvika äldre inägomark med alla dess hägnader, fossila åkrar och röjningsrösen. För att inte deras informationsvärde ska spolieras gäller det att ha en kunskapsmässig beredskap.

Slutord

Hur ska nu dessa olika landskapshistoriska arbetsmetoder integreras i kulturminnesvårdens och exploateringsundersökningarnas praktik? Ofta har det hittills skett med kulturgeografisk konsult hjälp i olika stadier av en exploatering. Tyvärr har vi alltför ofta kommit in alldeles för sent för att kunna påverka undersökningens inriktning.

Det har faktiskt skett att jag som kulturgeograf ombetts yttra mig i fält över en uppländsk järnåldersboplatz med tillhörande stensträngsområde där all matjord redan legat samlad i en dumphög. I den dumphögen fanns sannolikt träkol, pollen och makrofossil från järnåldersåkern som rätt utgrävda och analyserade hade kunna beskriva odlingslandskapets framväxt.

Det är naturligtvis helt fel att den expertisen ska behöva tillkallas utifrån.

Om landskapets historia ska tillvaratas i samband med den antikvariska verksamheten måste kulturminnesvårdens organ bygga upp en egen kompetens genom nyanställningar och utbildning. Konsultuppdrag är alltid trevliga men i längden önskar nog kulturgeografiska universitetsforskare hellre att ha kunniga samtalspartners på museer och Riksantikvarieämbetet.

Man ska naturligtvis inte förvänta sig att alla dessa undersökningsnivåer med full kraft ska tillämpas i samband med alla exploateringsundersökningar. Många av nivåerna lämpar sig bäst för ett samarbete mellan universitet och antikvarisk verksamhet. Men man kan också slå fast ett minimum av dokumentationskrav som måste tillämpas inom den antikvariska verksamheten för att man överhuvudtaget ska kunna tala om att landskapets historia är tillvaratagen.

Ett första blygsamt krav på Riksantikvarieämbetet från universitetsforskarna är att de gör det till en rutin att inordna arbetet med kulturlandskapskalk i 1:10 000 i den egna verksamheten. Om kulturminnesvårdens organ envisas med att inte basera sina beslut om landskapets framtid på en kulturlandskapskalk i 1:10 000 måste det jämföras med en situation där antikvarierna avgör ärenden utan att konsultera på fornminnesregistrets information. Så länge det fortgår är talet om helhetssyn och kulturlandskap bara tomt prat.

Ett andra blygsamt krav gäller fältdokumentationen av fossilt kulturlandskap. Inom Riksantikvarieämbetet finns såväl mätingenjörer som personal med flerårig vana av att detaljinmäta fossilt odlingslandskap i 1:1000. Lika fullt sker ytterligt få karteringar i samband med exploateringsärenden. Där det sker så sker det ofta i form av uppdrag till forskarstuderande kulturgeografer. När det gäller den arkeologiska grävningsverksamheten finns det sannolikt vissa minimikrav på dokumentation. Även fornlämningar av typen "Göteborgsäckel" som fältarkelögerna sett hundratals av och som inte innehåller fynd måste dokumenteras. För fossilt kulturlandskap gäller inte det. Så länge som dokumentation inte sker så kan det inte heller bli någon kunskapsuppbyggnad. Ett rimligt minimikrav är att övergivna kulturlandskapsformer oavsett ålder som förstörs vid en exploatering får en dokumentation i skala 1:1000. Rimligtvis måste man inom myndigheten kunna sätta samman en grupp som kan fungera som mätlag för fossilt kulturlandskap. Kulturgeografiska institutionen i Stockholm deltar gärna i

uppbyggnaden. Så länge som det inte sker beter man sig i praktiken på samma sätt som om man med hjälp av en grävmaskin lät gravhögen gå i dumphögen direkt utan dokumentation.

Kar de Mumma drev under 50- och 60-talet en kampanj för trafikljus i korsningen Lidingövägen-Valhallavägen. Han slutade under lång period varje kåseri med detta krav. Kravet verkade stort då och det gick ju bra utan trafikljus - alla gångtrafikanter skadades inte. Själv överlevde jag mina första skolår trots att jag passerade den ökända korsningen dagligen. Ibland känner jag mig lika tjatig som Kar de Mumma när jag på möte efter möte måste framföra dessa självklara krav. Jag blir alltid välvilligt bemött av ämbetets företrädare men hittills har jag inte sett att ämbetet genomfört några praktiska åtgärder för att genomföra kraven. En möjlig tröst i sammanhanget är att det idag finns trafikljus vid korsningen Lidingövägen-Valhallavägen.

Mats Widgren
Stockholm

MÄNNISKAN SOM EN DEL AV LANDSKAPET

Innehållet i tid och rum

Generellt skulle man kunna säga att all arkeologisk och kulturgeografisk diskussion cirkulerar kring frågor om tid och rum. Men vad innehåller då tid och rum? Med Ulf Sporrong (1985 s 27) kan man säga att det innehåller individer, samhällen och landskap. Och dessa verkar förstås över tiden.

Tid

Tiden är något som i arkeologiska och kulturgeografiska sammanhang ofta ter sig mycket svårhanterligt, åtminstone beträffande lämningar i kulturlandskapet. Ibland får man intrycket att utan gamla lantmäteriakter eller C-14-dateringar går det just inte att säga så mycket om tid och kronologi.

Fig.1. Teoretiska daterings möjligheter. Här en special anpassning till agrarhistoriska problem utifrån Malmers begrepp (1968). Efter Gren 1989.

Positiva eller negativa utfall		Direkt	Indirekt
Absolut	Kvalitativ	tidsbestämda föremål	
	Kvantitativ	C-14 pollen dendro	overskattning
	Rumslig	kartor skriftlig stratigrafi	kartor skriftlig stratigrafi
Relativ	Kvalitativ	tidsberoende föremål	fysisk likhet
	Kvantitativ	antal lämningar	pollen
	Rumslig	stratigrafi	gravar etc. odlingsystem

Men som Mats Malmer (1968) konstaterar finns det många andra fruktbara vägar till en tidsuppfattning. Malmers kronologiska grundbegrepp kan lätt ses som en praktisk specialanpassning till problem kring kulturlandskap. Använder vi begrepp som kvalitativ, kvantitativ och rumslig datering och sätter in dem i ett direkt eller indirekt sammanhang kan vi få såväl positiva som negativa dateringar, och, om man så önskar även en inpassning i relativa eller absoluta tidsskalor (Gren 1989, s76f).

Rum

Tid skall naturligtvis inte ses som en separat del vid sidan om rummet; tid

såväl som rum utan materiellt innehåll är helt otänkbart. Snarare kan man säga att tiden är en av det rumsliga innehållets effekter. Ovan sade vi att rummets innehåll är individer, samhälle och landskap, men vad menar vi med det?

Ett sätt att förstå och definiera detta är att utgå från Henri Bergsons och Marshall McLuhans begrepp kring människan. Man säger då att människan skapar artificiella "utbyggnader" eller "förlängningar" av sig själv då den egna kroppen inte har tillräckligt kraftfulla egenskaper. Dessa utbyggnader i tid och rum blir till en del av människan själv, och vice versa.

Människans utbyggnader

En grundförutsättning för att människan skall kunna "bygga ut" sig själv i tid och rum är förstås den mänskliga logiken. Man kan säga att alla mänskliga aktiviteter har intentioner och logiska avsikter att skapa vissa effekter, oavsett hur ologiska och vansinniga dessa avsikter kan te sig för andra. En aktivitet verkar alltid ologisk för den som inte känner dess logik. Det är viktigt att notera att skapandet av utbyggnader inte är ensidigt riktat - människans logik skapar utbyggnader, men utbyggnaderna skapar också människans logik. Om vi skall försöka förstå detta måste vår utgångspunkt vara renodlat rationalistisk, eller också ingen alls.

Som exempel på mänskliga utbyggnader kan nämnas att vårt tal, vår hörsel och vart minne kan byggas ut i det oändliga genom skrift och symboler. Skriften låter oss "se" och "höra" vad andra sagt eller tänkt, inte bara över avstånd, utan även över tid. Elden kan förstärka vårt kläna mörkerseende, och låta oss se och arbeta i den svarta natten. Den sköra huden bygger vi ut genom kläder och bostäder och den värmande elden. Kläder blir en del av oss själva och de gör de mest ogästvänliga klimat till en "naturlig biotop". Genom kläder och smycken kan förstås även ett skröpligt utseende eller en vag social framtoning förbättras högst väsentligt. Ett utbyggt utseende är i själva verket närmast nödvändigt i de flesta samhällen (Broby-Johansen 1954).

Vidare gör vi våra trubbiga händer och tänder vassa och överlägsna djurens genom att bygga ut dem med vapen av olika slag. När vi liksom djuren tvingas ströva omkring och samla in föda på naturlig väg måste våra fötter bära oss över väldiga arealer, och våra händer måste plocka föda på en

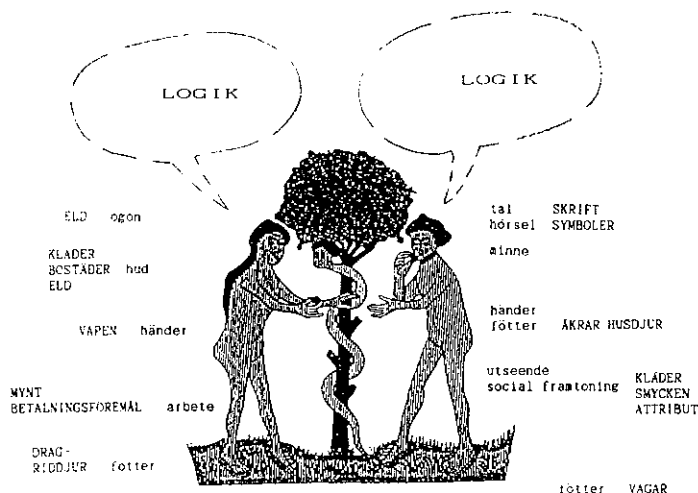

Fig.2. Det som människan inte har medfött förstärker och bygger hon ut med hjälp av sin logik.

mängd olika ställen. Vi kan då förstärka fötterna och händerna genom att påverka omgivningen så att vi kan samla samma mängd föda över en bråkdel så stor areal. Ett sätt att åstadkomma en sådan förstärkning är att anlägga åkrar, och att nyttja husdjur. Exempelen på mänskliga utbyggnader kan mångfaldigas i det oändliga.

Individ, samhälle, kulturlandskap etc

Definitioner har den fördelen att de framtvingar en precisering och framför allt en ökad kritiserbarhet. Om man vill ge definitioner utifrån ovan diskuterade begrepp kan vi säga att:

INDIVIDEN är i vid bemärkelse en potential för utbyggnad av sig själv i tid och rum.

Ett karaktäristiskt drag hos de mänskliga utbyggnaderna är att de sällan eller aldrig är individspecifika, utan att de kan delas mellan många individer. De flesta utbyggnader är rentav oanvändbara utan att många individer gemensamt nyttjar dem. Genom utbyggnaderna kan man säga att individerna gemensamt "flyter ut" i världen, och att den senare fungerar som ett enda stort instrumentellt system. Utbyggnaderna övergår gradvis från det

bearbetade till det obearbetade alltefter människans behov och avsikter. Det mesta i naturen är så att säga "bra" som det är, och behöver inte byggas ut.

Utbyggnaderna, och människan med dem, flyter alltså ut i världen. Inom matematiken kallar man det strikt och definitivt avgränsade "diskret", under det att det gradvisa och flytande benämns "kontinuerligt". Våra utbyggnader kan med detta språkbruk sägas vara kontinuerliga.

Vi finner att de mänskliga utbyggnaderna kan tala istället för människan själv. Det talande är något oerhört flytande. Därför råder det ingen strikt, diskret åtskillnad mellan skrift och andra slags betydelsebärare, dvs det råder ingen strikt åtskillnad mellan arkeologi och historia. Vidare bygger människan ut sig själv så långt som behövs, eller med andra ord, det mänskliga flyter gradvis ut i det icke-mänskliga. Därför behöver vi heller inte tala om någon åtskillnad mellan arkeologi och naturvetenskap.

Mot denna bakgrund kan vi ge ytterligare några definitioner:

SAMHÄLLET

är när flera människor över tid och rum skapar, utnyttjar och konkurrerar om samma mänskliga utbyggnader.

LANDSKAPET

är det instrumentella system, som består av mänskliga utbyggnader från det mycket diskreta till det mycket kontinuerliga, från det lilla till det stora.

KULTURLANDSKAPET

är den delmängd av landskapet som främst inbegriper den mer diskreta delen av människans utbyggnader. När människan bearbetar landskapet inför hon avgränsningar i det, och dessa avgränsningar är mer eller mindre skarpa (diskreta).

ARTEFAKTER

är de mest diskreta delarna av människans utbyggnader. Artefaktema övergår gradvis i kulturlandskapet, som i sin tur gradvis övergår i det mer kontinuerliga landskapet eller världen i sin helhet.

ARKEOLOGI/KULTURGEOGRAFI/HISTORIA

är att studera förhållandet mellan människan och hennes logik, och hennes utbyggnader i världen.

För att förstå människan måste man även förstå hennes utbyggnader och landskapet eftersom de senare är en del av människan, och tvärtom. För den arkeologiska/kulturgeografiska och historiska forskningen är givetvis endast de mänskliga utbyggnaderna och landskapet tillgängliga - människorna själva och deras logik kan inte nås. Samma förhållande gäller även ofta för nutida humanistiska och sociala vetenskaper. För arkeologi och kulturgeografi är alltså de mänskliga utbyggnaderna och landskapet, eller mer kortfattat kulturlandskapet, den enda och givna utgångspunkten. Men hur skall vi då förstå kulturlandskapet?

Objektivitetens innebörd

Var objektiv, registrera allting! Så lyder den tunga, men kära plikten för den bättre delen av forskarna inom allehanda vetenskaper. Man skall alltså se till objektet eller tinget. Detta synsätt är gammalt och väl inarbetat i västerländsk filosofi, nämligen att Världen sönderfaller i mer eller mindre givna beståndsdelar. För Sokrates, likaväl som för artefaktforskaren eller kulturgeografen med föremål eller lantmäteriakter på sitt skrivbord, ter sig uppmaningen som ganska klar och enkel. Objektet är då skarpt och klart, eller diskret, som matematikern skulle säga. Och varje objekt kan uppstyckas i mindre beståndsdelar. Exempelvis kan ett svärd delas in i klinga, hjalt, svärdsnapp etc, och en mängd olika formelement. På motsvarande sätt kan man i en lantmäteriakt urskilja gårdar, inägor, utmark etc.

Men för exempelvis den grävande eller inventerande arkeologen är situationen ofta mycket mer brydsam. Hur skall man uppfatta arbetsplatser, avfallslager, sjövägar och liknande? Kan man kalla sådant för objekt och lämnningar? Var skall gränserna dras? Och om man väl lyckas göra en gränsdragning, måste inte varje objekt dessutom definieras genom sitt rumsliga och sociala sammanhang?

När fältarkeologen uppmanas vara objektiv måste han eller hon samtidigt få veta exakt och otvetydigt var gränserna skall dras och det är naturligtvis omöjligt i de flesta fall. Man tvingas, vare sig man vill eller inte, nöja sig

med en förenklad registrering av verkligheten. Och problemen slutar inte heller där, ty när man bestämt sig för var gränserna för ett objekt eller en lämning skall dras måste man även bestämma sig för från vilket perspektiv objektet skall tolkas (Burström 1989) - återigen en tvångsförenkling.

Så bekymmersamt och "tröstlöst" är det nog trots allt att försöka vara objektiv och registrera allting. Kulturlandskapet och människans utbyggnader flyter ut i ett kontinuum, samtidigt som vårt språk och våra registreringsmetoder av logisk nödvändighet är diskreta till sin natur. Såvitt man kan förstå låter sig denna motsättning icke lösas. Det bästa man därvidlag kan göra är att så klart och tydligt som möjligt redogöra för hur man gjort sina gränsdragningar, och från vilket perspektiv man gör sina tolkningar. Ett klart språk och fasta definitioner är av största vikt.

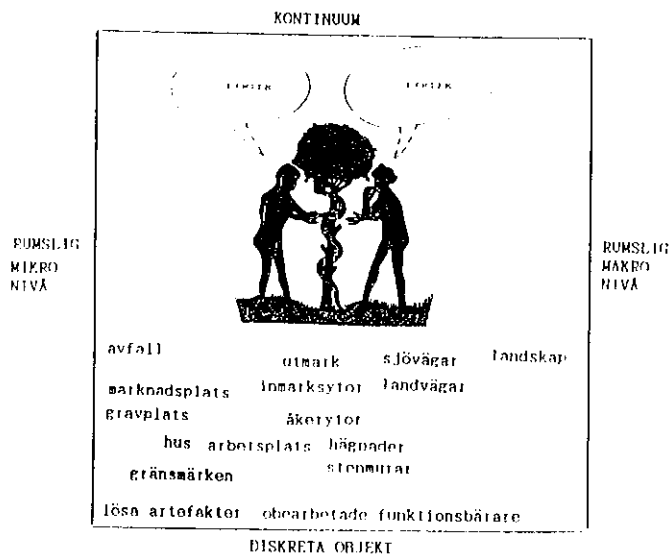
All registrering är förknippad med oändliga gränsdragningsproblem. En av forskarens största skyldigheter är dock att försöka ge sin registrering en så vid tolkningspotential som möjligt (Malmer 1984). I praktiken torde ingen registrering innebära att endast en enda tolkning blir möjlig.

Människan som en del av kulturlandskapet

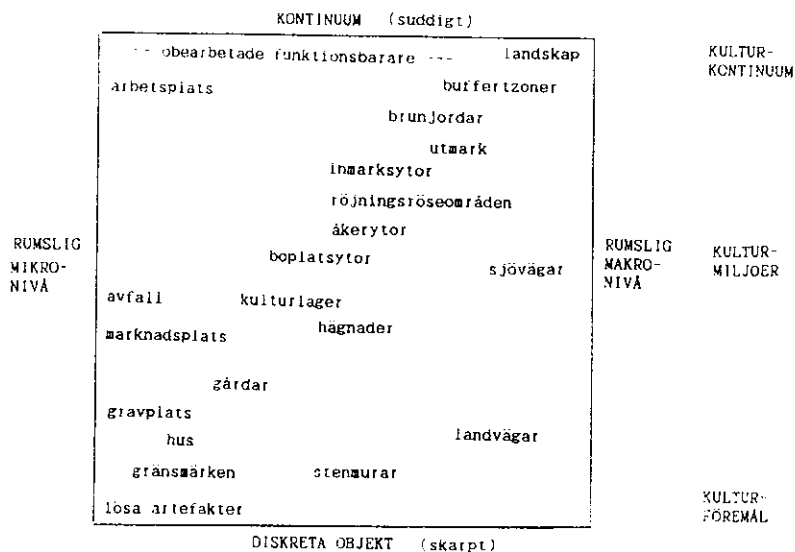
Vid beskrivningar av kulturlandskapet är det vanligt, särskilt bland kulturgeografer att man talar om lämningar och "kulturlandskapselement" i en skala från mikro- till makronivå. Flera diskreta objekt eller förminnen kan tillsammans bilda det som man kallar en miljö. Denna uppfattning finns till och med nedskriven i lagstadgar; man talar om förmminneslag eller kulturmiljölag. Men som framgick ovan är det mycket mer komplicerat än så, eftersom inte allting kan betraktas som diskreta objekt. I själva verket nödgas vi även betrakta kulturlandskapet i en skala från de skarpa diskreta objekten till det suddiga kontinuumet.

För de människorna som utnyttjar kulturlandskapet verkar knappast landskapet som alltför suddigt. De vet nog tämligen väl var gränserna i landskapet går eftersom det är människorna själva som, medvetet eller inte, har satt dem. Men för de sentida forskare som inte har facit ter sig förstås situationen helt annorlunda eftersom man inte har "facit" och vet hur man ursprungligen använde och klassificerade landskapet.

Forskarens första problem blir att försöka göra det suddiga kontinuumet skarpt - helst skall man då få det lika skarpt som det var i en ursprunglig

Kulturlandskapet för de samtida människorna

Kulturlandskapet för forskaren

given situation. Något som egentligen är omöjligt men som man måste ha som målsättning. För den som i fält försökt registrera kulturlandskapets yttringar vore det inget problem att registrera "allting" om allting vore just ting eller objekt. Kulturlandskapet är inte någon kulturgeografisk byggsatslåda där objekten eller "elementen" är givna på förhand. Det lär oss erfarenheten.

Leif Gren
Stockholm

Litteratur

- Broby-Johansen, R. *Kropp och kläder*. 1954.
- Burström, M. 1989. *Arkeologiskt perspektivmedvetande*. Stockholm Arch. Reports. 1989.
- Gren, L. "Det småländska höglandets röjningsröseområden". *Arkeologi i Sverige* 1986.
- Malmer, M.P. "De kronologiska grundbegreppen". *Fornvännen* 63. 1968.
- "Arkeologisk positivism". *Fornvännen* 79. 1984.
- McLuhan, M. Media. *Människans utbyggnader*. Sv.övers. 1967. Stockholm. 1964.
- Sporrong, U. *Mälarbygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv*. 1985.

DEN MEDELTIDA LANDSBYGDEN I NORRBOTTEN - EXEMPEL PÅ METODER OCH RESULTAT VID RAÄ:S FORNMINNES- INVENTERING FÖR DEN EKONOMISKA KARTAN

Den medeltida landsbygden i Norrbotten har särskilt uppmärksammats vid de senaste årens fornminnesinventering för den ekonomiska kartan. Vid sidan av utvecklingsarbeten vad gäller metoder m m för dokumentation av förhistoriska bosättningar har tre andra områden, vilka alla har medeltidsanknytning, prioriterats vid fältarbetet.

Dessa är:

- medeltida kulturlager i byar
- skärgårdens fornlämningsstruktur
- fornlämningar i samiska kulturmiljöer.

I det följande fokuseras framställningen på de medeltida byarna. Vad beträffar skärgården och samiska miljöer kan vi här nöja oss med att konstatera två saker, dels att fornlämningar efter bl a fiskelägen och andra visten spanner över en längre tidsperiod (åtminstone järnålder - 1800-tal), och dels att det medeltida landskapet i Norrbottens nuvarande kustkommuner uppvisar en mycket intressant och varierad men ännu tyvärr föga utforskad bosättningsstruktur.

Förutsättningarna för en forskningsinsats utifrån arkeologiskt källmaterial har ändrats drastiskt de allra senaste åren bl a genom att fornlämnarnas utbredning tidigare i stor utsträckning varit okänd. Fornminnesinventeringens resultat i Norrbotten sedan 1984 erbjuder en helt ny situation för både forskning och kulturminnesvård i övrigt (Klang 1987 och 1989).

Tidigare forskning utifrån skriftligt källmaterial har emellertid utträttat en hel del om Norrbottens medeltid. Inom ramen för det nordiska Ödegårdsprojektet har historikern Hans Sundström särskilt studerat nedre Tornedalen och gjort den korrekta bedömningen att de skriftliga källorna inte ensamma räcker till för en riktig tolkning av kolonisations- och bebyggelseutvecklingen (Sundströms 1983 och 1984). Han har därför belyst medeltidsfrågorna tvärvetenskapligt med hjälp av resultat av bl a pollenanalyser och arkeologiska undersökningar, främst på finska sidan av Torneälvens dal-

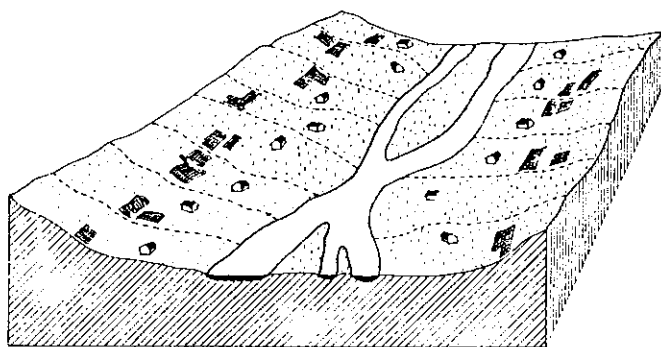

Fig.1. Modell över "strandradby" i Tornedalen vid mitten av 1600-talet enligt Sundström 1984, s 121.

gång. Andra viktiga bebyggelsehistoriska bidrag om Norrbottens medeltid har erhållits genom ingående studier av äldre lantmäterikartor (t ex Eneqvist 1937 och Erixon 1960).

Inom arkeologi har några få punktinsatser i form av utgrävningar gjorts i medeltida fornlämningar, bl a i anslutning till kyrkor och förmodade marknadsplatser (Wallerström 1982 och 1987). Om man kan säga att de skrift-historiska källorna om medeltid i Norrbotten i det närmaste "uttömts" är situationen vad gäller de arkeologiska källorna helt annorlunda i och med att fältmaterialet i oerhört liten omfattning avtvingats den medeltidsinfor-mation som kan grävas fram.

Den bebyggelsestruktur som framträder i källorna, främst 1500-talets jordeböcker och 1600-talets lantmäterikartor, kännetecknas av mycket stora byar i Norrbottens kustland och dess älvdalars nedre delar. I lokalhistorisk hembygdsforskning hävdas bl a att landets allra största by räknat i mantal på 1500-talet skulle vara Svensbyn utanför Piteå (Svensbyboken sid 8 f). Även om uppgiften inte skulle hålla vid en källkritisk granskning ger detta exempel på att mycket stora byar (med över 20 mantal) förekom. Impone-rande är också Nederluleå stenkyrka i Gammelstad, enligt uppgift landets största medeltida byggnadsverk norr om Uppsala domkyrka.

Byarna uppvisar stor variationsrikedom i struktur enligt de äldre lantmä-terikartorna. I Tornedalen har Sundström med en modell åskådliggjort den

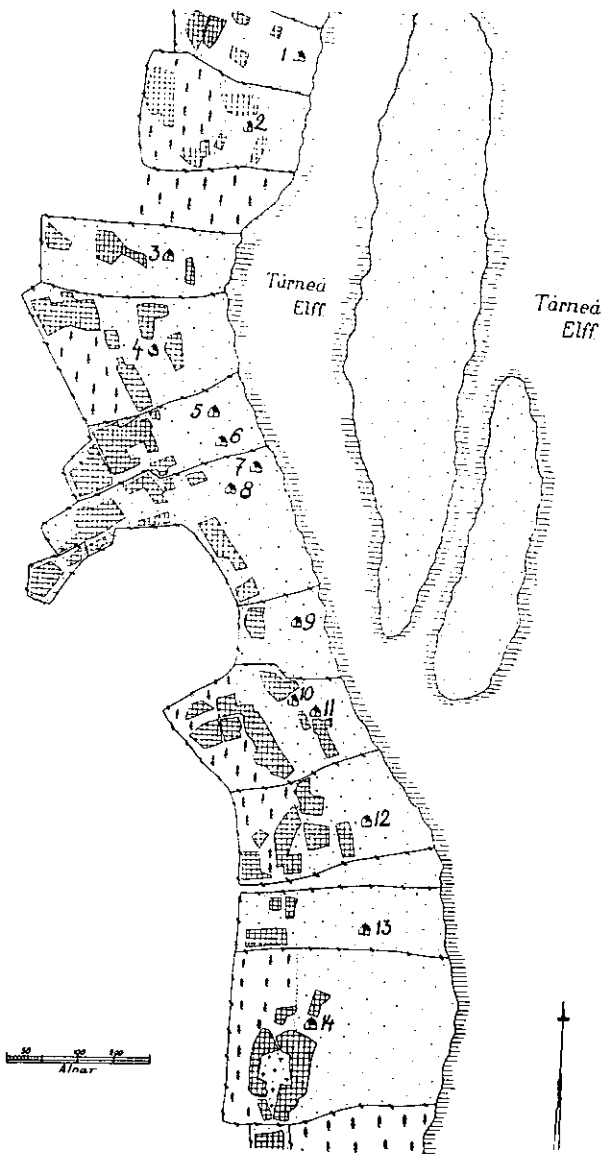

Fig.2. Del av byn Koivukylä (Hedenäset) i Hietaniemi sn, år 1648. Enligt Erixon 1960, huvudkarta 41a.

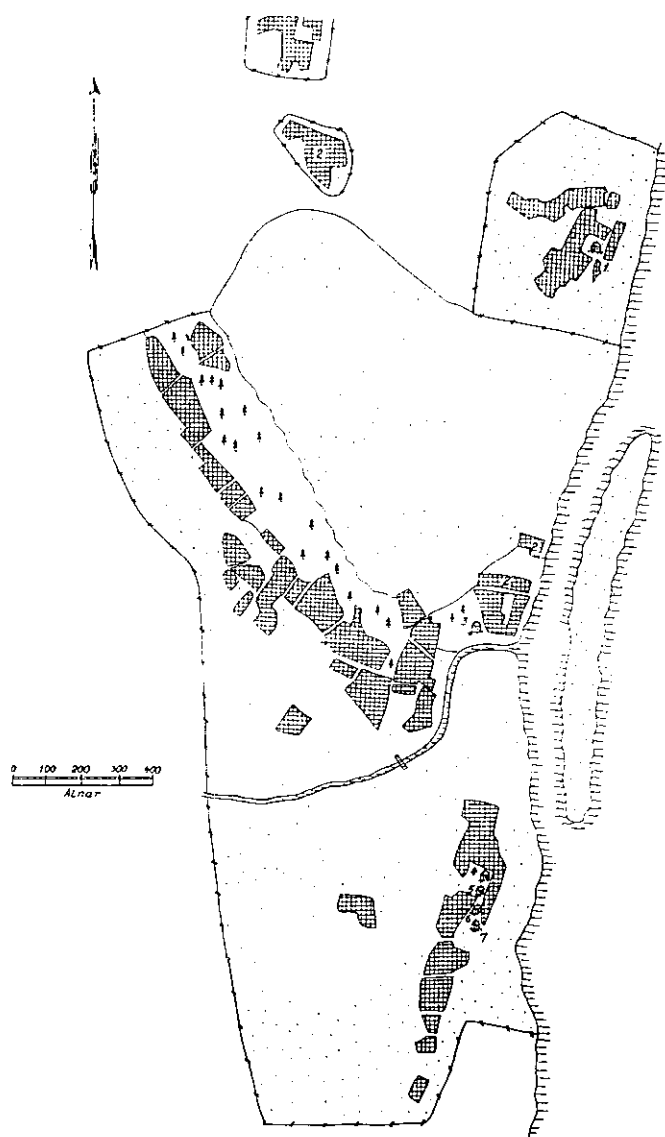

Fig.3. Del av byn Mattila i Nedertorneå sn, år 1647. Utom ensamma gårdar i byn (t ex nr 1) förekommer även agglomerationer (nr 4, 5, 6 och 7). Enligt Erixon 1960, huvudkarta 41b.

glesa "strandradbyn", som ju egentligen skulle kunna beskrivas som ensamgårdar i rad utefter älven (se fig 1 och fig 2). Agglomerationer med regelrätta byar förekommer emellanåt i denna struktur (jfr fig 3, 4 och 5).

Denna mycket påtagliga variationsrikedom i bystrukturer anses allmänt av forskningen vara följden av medeltida kolonisationsvågor från Finland och olika trakter söderut i Sverige (se t ex Sundström 1984 samt Wallerström 1987 jämte anförd litteratur). Under vikingatiden och tidigare har Norrbotten karaktäriserats som ett "ingenmansland", vilket med hänsyn till de sedermera belagda många och stora byarna skulle innebära en oerhörd bebyggelseexpansion under medeltiden.

Lantmäterikartorna och andra källor ger besked om fortsatt expansion i byarna på 1700- och 1800-talen. Parallellt med byarnas expansion nyttjades även jakt- och fiskeplatser vid sjöar samt fäbodan och svedjeland i skogsmarker en bit från byarna. Regelrätta nybyggen med gårdsbruk hör huvudsakligen till andra hälften av 1700-talet samt första hälften av 1800-talet, dock med ett initialskede i 1600-talet.

Redovisning i fornlämningsregistret

Utgångsläget för en satsning på medeltida byar och kulturlager i samband med fornminnesinventering i norr var alltså det kunskapsläge som ovan summerats, dvs att det i stora, intrikata byar bör finnas medeltida lämningar tillsammans med åtskilliga yngre strukturer. Vidare ger den snabba landhöjningen i norr (nära 1 meter per 100 år) vägledning till topografiskt bebyggelselämpliga kustbyar under medeltiden. Byar med flackt sluttande marker ner mot fjärdarna och med många gårdar nära 5-meterskurvan över havet bör således ha ett ursprung närmare 10-meterskurvan. Studier av lantmäterikartor, ägonamn, topografi och bebyggelselämningar i samband med fornminnesinventeringen har också visat att flera kustbyar sannolikt har sitt ursprung på medeltida öar som sedermera uppgrundats. Nya bebyggelselägen i takt med strandlinjeförskjutningen har för kännetecknat bosättingens utveckling i landhöjningsområdet i Norrbotten alltsedan stenåldern (Klang 1987).

Metodiken som valdes är följande. Genom att studera lantmäterikartor över byar från 1600-talet (geometrisk jordebok), 1700-talet (storskifte) och 1800-talet (laga skifte) och föra över de äldsta gårdarnas läge (enligt 1600-

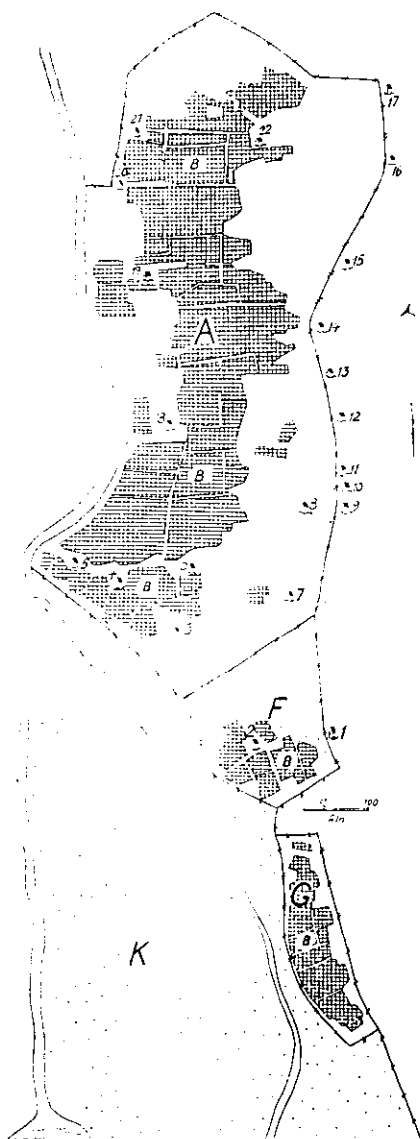

Fig.4. Del av byn Alvik i Nederluleå sn, år 1645. Över 20 gårdar återfinns på kartan, såväl utanför som innanför gårdesgränser. Både ensamma och intill varandra i rad liggande gårdar förekommer. Enligt Erixon 1960, huvudkarta 40b.

Fig.5. Del av byn Alvik i Nederluleå sn år 1746 (jfr fig 4). Lägga märke till parcellindelningen och gårdstomterna. I kartans mellersta och övre del ser man t ex "gammal gårdstomt till nr 35". Enligt Erixon 1960, huvudkarta 40b.

talskartan) till den ekonomiska kartan från 1940-talet, erhålls en bebyggelsebild som sedan kan studeras vid fältarbetet. Varje gårdstomt antecknas i fornlämningsregistret. Fornminnesinventeraren besöker alla tomterna och knackar dörr på de bebyggda. I flera fall får ägaren en första information om gårdens läge på en sannolikt medeltida tomt. Samtidigt frågar inventeraren om schaktningar och liknande ägt rum och om man i så fall iakttagit något som kan tillhöra äldre kulturlager. Där så bedöms motiverat gör inventeraren egna iakttagelser i potatisland och liknande på tomten.

Givetvis är det helt övervägande antalet gårdstomter enligt 1600-talskartan ännu bebyggda. Dessa beskrivs kortfattat i inventeringsböckerna, och tomternas ungefärliga utsträckning enligt 1600-talskartan anges på fornlämningsöversikterna, dvs kartorna med all lägesbunden information som erhållits vid fornminnesinventeringen.

De tomter som helt saknar byggnader men som har husgrunder och/eller andra bebyggelselämningar och kan avgränsas topografiskt som egen enhet R-markeras på den ekonomiska kartan.

Resultatet av inventeringarna i Norrbotten 1987 och 1988 är vad gäller gårdstomter att 727 sådana beskrivits, varav 19 har R-markerats. De 727 tomterna har redovisats som 425 lokaler i registret. Sammanlagt har 72 byar inventerats på detta sätt.

Siffrorna verifierar att byarna i norr var stora på 1600-talet, eftersom genomsnittsstorleken således är 10 gårdar/by (727 gårdstomter i 72 byar). Vidare visar siffrorna att R-markerade tomter är mycket få (19 R-markerade av 727). Till dessa 19 skall dock läggas sådana R-markerade lokaler med bebyggelselämningar som förekommer i terrängen utanför de tomter som anges på 1600-talets kartor, dvs bebyggelselämningar med i flera fall oklar ålder (jfr fig 7). Dessa lokaler bör beaktas om man vill erhålla en heltäckande bild av inventeringsresultatet vad gäller bebyggelselämningar.

Slutsatser

Redovisningen av 1600-talets gårdstomter i fornlämningsregistret skapar en viktig grund för den fortsatta antikvariska processen. Frågor kring fornlämningsstatus enligt KML blir med nödvändighet satta i fokus, samtidigt som kommunerna och länet får ett underlag för översiktsplaner, kulturminnes-

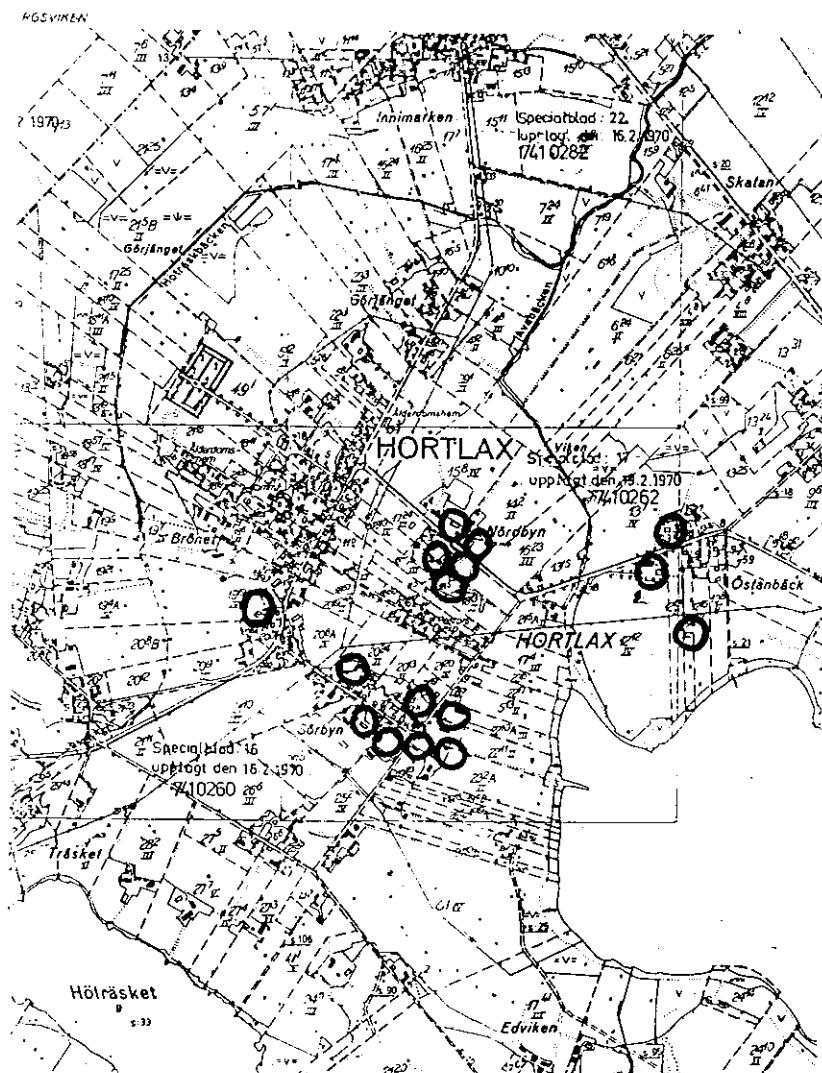
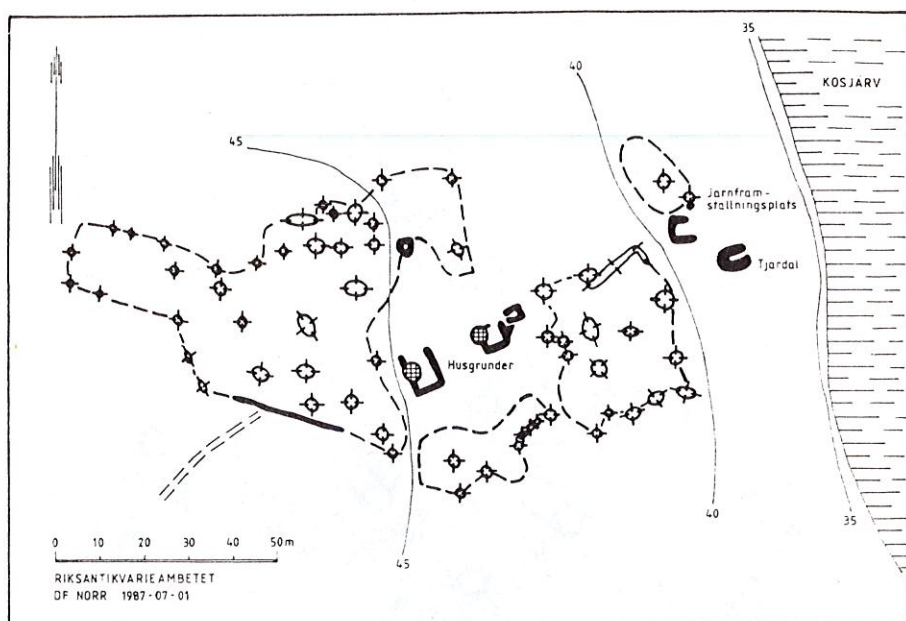

Fig.6. Byn Hortalax i Hortalax sn med bebyggelsestruktur enligt den ekonomiska kartan från 1940-talet. Gårdstomter enligt 1600-talets geometriska jordebok anges med runda ringar. Som synes har många gårdslägen tillkommit efter kartläggningstillfället på 1600-talet. De gamla tomterna som markerats har sannolikt medeltida lämningar och har beskrivits och lägesmarkerats i RAÄ:s fornlämningsregister. Metoden är möjlig att tillämpa genomgående i större delen av landet, men har endast prövats i ett fåtal län, bl a i Norrbottenslän.

TECKENFÖRKLARING:

	ODLINGSROSE		HÖJDKURVA
	VALL AV STEN OCH JORD		STIG, SENTIDA
	SPISMURSREST		
	BEGRÄNSNING FÖR ÅKER, I VISSA FALL TOLKAD (UNGEFARLIGT ANGIVEN)		
	VÄTMARK		

Fig.7. Specialkarta över bebyggelse lämningar vid Kosjärven i Töre sn (räa nr 72). Bebyggelsen saknas på äldre lantmäterikartor och har inte heller några kända skriftliga belägg. Formelementen har sentida karaktär, men möjligen har platsen nyttjats som kentä (fiskeplats, fäbod eller annat) under medeltiden för att senare, t ex under 1700-talet eller 1800-talet, få tillfällig nybyggeskaraktär. Kartan upprättad av L. Klang.

vårdsprogram etc. Genom jämförelser med nutida bystrukturer kan man nämligen se vilka byar som är mest välbevarade vad beträffar gårdsstrukturen. Möjligen kan registreringen av gårdstomter även få betydelse för urval och avgrävning av riksintressen.

Exploateringsundersökningar och andra arkeologiska undersökningar av gårdstomter och byar bör givetvis föregås av ytterligare studier utifrån fornlämningsregistret, bl a fosfatkarteringar men även mer djuplodande analyser av de äldre lantmäterikartorna, bl a med beaktande av inägostrukturer.

I ett vidare forskningsperspektiv bör Norrbotten kunna erbjuda medeltidsarkeologin en hel del av stort intresse. De allra flesta medeltidsbyarna i Norrbotten har sitt läge på nivåer som p g a landhöjningsförloppet saknar inblandning av stenålder och övrig förhistoria, möjligen med undantag av yngsta järnålder.

Frågan om kolonisationsvågor till "ingenmanslandet" bör vara möjlig att angripa med nya utgångspunkter. Fornminnesinventeringens resultat bör kunna skapa förutsättningar för ett studium av bebyggelseutvecklingen med beaktande av möjligheten att bebyggelsens framväxt till väsentliga delar är en intern process och inte enbart ett resultat av kolonisationsvågor från Karelén, Stockholm, Savolax, Tavastland, Hälsingland eller annan avlägsen trakt. Antagligen var "ingenmanslandet" inte alls obefolkat. Beteckningen "ingenmanslandet" kan mycket väl spegla bristen på tolkningsbara källor i det tidigare forskningsläget.

När byarna enligt 1600-talets lantmäterikartor koloniserats vidtog i alla händelser en mycket expansiv inre bebyggelseutveckling fram till 1500-talets skriftliga källor. Hur expansiv var den egentligen vid en jämförelse med medeltidsbyarna i övriga landet, t ex i Skåne och Uppland?

När nu projektet Medeltidsstaden avslutas skulle man kanske kunna önska sig ett uppföljande projekt "Medeltidsbyn", naturligtvis inte med samma uppläggning som Medeltidsstaden men möjligen som regionala översikter tillsammans med case-studies.

Lennart Klang

Luleå

Litteratur

- Eneqvist, G. *Nedre Luledalens byar. En kulturgeografisk studie*. Geographica 4. 1937.
- Erixon, S. *Svenska byar utan systematisk reglering. En jämförande historisk undersökning, 1-2*. 1960.
- Klang, L. Den nya fornminnesinventeringen och den "nya" forntiden i Norrbottens kustkommuner. *Norrbotten 1987*.
- Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Norrbotten. *Arkeologi i Sverige 1986*. RAÄ Rapport 1988:2. 1989.
- Sundström, H. *Ogräs i odlingshistoriens tjänst. Bothnica 2*. 1983.
- *Bönder bryter bygd. Bothnica 4*. 1984.
- Svensbyboken Svensbyn. Del 1. Kanske först- kanske störst*. 1986.
- Wallerström, T. Medeltidsarkeologi i Norrbotten - en översikt och några reflexioner. *Meta 1982:3*.
- Nya rön om gamla tornedalingar. *Norrbotten 1987*.

DEN MEDELTIDA LANDSBYGDENS HUS

De senaste decennierna har vi i Sverige ägnat mycket forskning åt bebyggelsens läge och uppkomst, byars etablering och eventuella flyttningar, städernas framväxt och inre struktur. Man kan inte påstå att vi idag vet tillräckligt om dessa saker för att lägga dem åt sidan och ägna oss åt andra ting, men det finns ändå skäl att ta upp en aspekt på bebyggelsen som hittills försumrats i förvånansvärt hög grad och som förtjänar ett närmare studium. Jag vill därför slå ett slag för studiet av bebyggelsens minsta enheter - själva husen - hur de var konstruerade, hur de såg ut, hur de fungerade och hur de var grupperade - ett studium som bör innefatta både stadens och landsbygdens hus.

Men vad är egentligen ett hus? Svaret kan tyckas vara självklart och banalt - ett skydd mot regn, vind, kyla och tjuvar. Men det är inte allt. Huset är också scenen för vårt dagliga liv, det speglar våra levnadsförhållanden i praktiska och sociala sammanhang, vårt teknologiska kunnande såväl som vår ekonomiska situation samt inte minst våra förebilder och kontaktvägar. Huset kan uppfattas både som ett medel med vars hjälp man signalerar kulturell samhörighet med andra, samtidigt som det är ett sätt att markera den boendes egen identitet (B. Stoklund 1982, s. 21). I mångt och mycket framstår huset som en avspiegling av det omgivande samhället. För att återknyta till arkeologin, så är kunskap om husen och deras funktioner en av de bästa källor vi har för sociala och ekonomiska studier av medeltidens bondesamhälle.

Rent generellt är rester av hus ett av de allra vanligaste fynden vid medeltidsarkeologiska utgrävningar. Det kan röra sig om allt ifrån enstaka stolphål eller syllstenar till hela gårdskomplex med flera välbevarade husgrunder. Trots detta bedrivs det ingen egentlig forskning på det här området inom svensk medeltidsarkeologi idag. Våra kollegor i Danmark ligger här en bit före oss. Visserligen finns det enstaka goda exempel på att utgräva hus blivit föremål för rekonstruktion och tolkning, men det stannar oftast vid den egna schaktkanten (Ehn -Gustafsson 1984, Nilsson 1976). Vad som behövs är systematisk och jämförande forskning över husens utveckling inom större regioner och över längre tidsperioder. Som exempel kan

nämnas det forskningsprojekt jag själv nu arbetar med, "Husbyggande i Västsverige under medeltiden", som är en total registrering och analys av medeltida husrester som framkommit i de västsvenska landskapen, såväl i städerna som på landsbygden (J-E Augustsson 1988).

Vår kunskap om byggandet i Sverige under äldre tider bygger än idag i huvudsak på de stora översiktsverk som utgavs på 1940-talet. Sigurd Erixon sammanfattade det etnologiska materialet och Erik Lundberg redovisade det medeltida byggandet ur arkitekturhistorisk synvinkel (S.Erixon 1947, E.Lundberg 1940 o 1948). Den rådande vetenskapsteorin var starkt präglad av diffusionismen. Vid den här tidpunkten var också det arkeologiska husmaterialet ganska ringa. Sedan dess har dock det arkeologiska källmaterialet vuxit kraftigt och det kan nu vara på tiden att pröva de etablerade teorier som till stor del byggts upp av andra discipliner mot den medeltidsarkeologiska bilden av idag.

Denna uppsats skulle i huvudsak behandla den medeltida landsbygdens hus. Men hur ser det arkeologiska husmaterialet ut och vad kan det säga oss? Som ovan nämnts är det arkeologiska husmaterialet som helhet mycket rikt, men det är obestridligen så att den medeltidsarkeologiska verksamheten i vårt land helt har varit koncentrerad till städerna. Det är därför vi har det verkligt stora husmaterialet. Grävningsverksamheten på landsbygden har i den mån den alls funnits, inriktat sig på murade "hus", det vill säga herremannens borg och guds hus, kyrkan.

Bebyggelsen på landsbygden har i huvudsak varit av två typer - byar och ensamgårdar. När byarna bildats och fått sina medeltida, stationära lägen är ännu inte helt utrett för alla delar av vårt land. I Sydsverige tror vi oss veta att detta skett på 1000-talet men i mellansverige är detta kanske en process som dragit längre ut på tiden. Det är också troligt att byar och ensamgårdar existerat parallellt under långa tider och att ensamgårdarna representerat en exploatering och kolonisation av tidigare obrukad mark. I ett sådant perspektiv är det inte säkert att husen i dessa båda miljöer såg likadana ut även om de låg nära varandra geografiskt sett. Vi vet från skriftliga källor att det funnits avsevärda sociala och ekonomiska skillnader inom befolkningen på landsbygden och detta bör också avspeglas i husens utseende.

Det är nu inte meningsfullt att här presentera en lista på hus som utgrävts på landsbygden - den skulle för all del inte bli särskilt lång. I stället presen-

teraser här en enkel översikt över hur det arkeologiska husmaterialet ser ut i olika delar eller regioner av landet för att avsluta med några utblickar till våra nordiska grannländer. Ett av de mest välundersökta områdena med medeltida landsbygdsbebyggelse i Sverige för närvarande, är byarna och omlandet runtom Malmö. Här har man i ett drygt decennium tagit fram ett stort och rikt material som inte bara belyser medeltiden utan också flera förhistoriska perioder. Tyvärr är detta material ännu till största delen opublicerat. Den tidigmedeltida och vikingatida bebyggelsen som domineras av en stor mängd grophus, varav en del av slavisk typ och med rökugn, har berörts översiktligt av Aina Mandahl (A.Mandahl 1986). Bristen på andra hustyper, främst då det långa stolpburna mångfunktionshuset med förhistoriska traditioner, gjorde ett tag att man föreslog att det tidigmedeltida Danmark varit uppdelat i en östdansk del där grophusen skulle tyda på en stor slavisk bosättning, samt en västdansk del med inhemsk befolkning och en bebyggelse med långhus (L.Nielsen 1981 a-b, T.Ohlsson 1982). Det har dock efterhand visat sig att denna hypotes inte håller, de stolpburna långhusen fanns även inom östdanskt område (T.Nilsson 1976).

Ett konkret skånskt exempel är den utgrävning som skedde i Önnerup strax väster om Lund, åren 1984-85 till följd av sydgasprojektet. Här påträffades en kontinuerlig bebyggelse från det att byn bildades omkring år 1000 och fram till nyare tid (L.Stenholm 1986). Materialet är ännu inte slutpublicerat men en preliminär redogörelse visar att bebyggelsen bestod bl.a. av grophus från 1000-talet, minst sex stycken långhus på 12x5 meter och med dubbla inre stolprader vilka daterades till äldre medeltid, samt flera hus från 1300/1400-tal där väggarna vilat på träsyllar som i sin tur bars av syllstensrader.

Ett alldeles färskt exempel från Halland är en utgrävning som ännu inte avslutats i byn Eldsberga strax öster om Halmstad. Här har Lena Bjugger från läns museet frilagt bebyggelse som sträcker sig från tidig medeltid med stolpburna hus och fram till senmedeltid med syllstenshus. Möjligen kan det här röra sig om en huvudgård i byn.

Om vi från Halland förflyttar oss tvärsöver Sverige, hamnar vi på Öland, och jag vill i det här sammanhanget gärna ta upp det medeltida Eketorp (Eketorp III) som ett exempel på den medeltida landsbygdens hus. (Fig.1) Det är tydligt att när man återanvände den förhistoriska ringborgen,

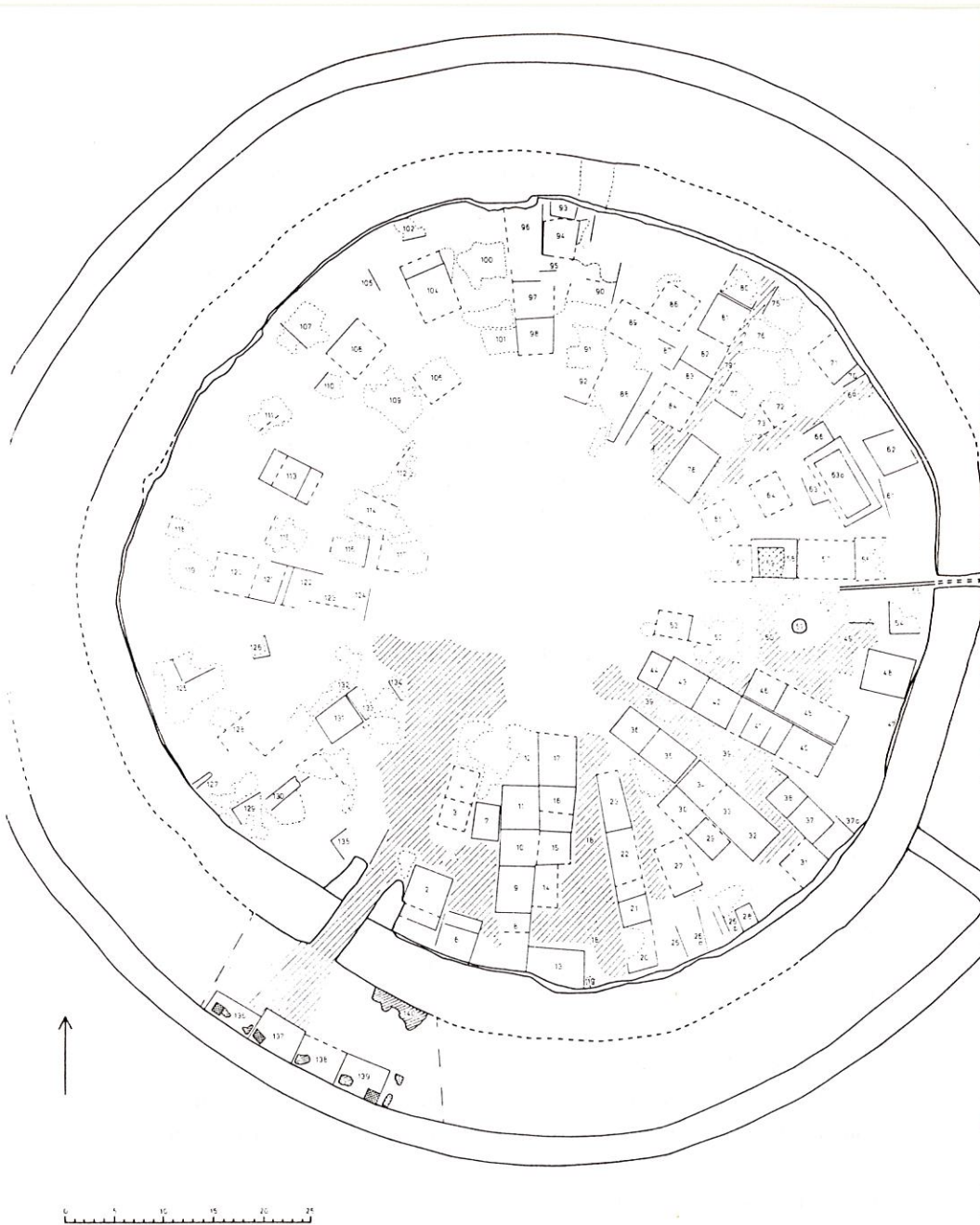

Fig.1. Eketorp III, södra Öland, medeltida bebyggelse i skiftesverk daterad till perioden 1000 - 1300. Efter k.Borg 1976.

flyttade man bara in den sorts hus som var vanliga på den omgivande landsbygden (K.Borg 1976). Här rör det sig om hela 139 identifierbara hus.(fig. 1) Samtliga bestod av rektangulära syllstensramar som enligt utgrävaren har burit trähus i skiftesverksteknik. Byggnaderna ligger samlade i radiella rader,som ekrarna i ett hjul, där varje rad eventuellt skulle kunna representera en samlad gård med dess bostad och uthus, vilka byggts ihop i en lång rad liksom det är känt från de sentida öländska byarna.Varje gård skulle då ha bestått av upp till 5 stycken hus med en sammanlagd längd av 15-20 meter.

Gotland är en region med ett alldeles speciellt husbyggande, präglad av den lättbrutna kalkstenen och ett mycket stort välstånd som medgav ett byggande av murade hus även på landsbygden (G.Svahnström 1974).(fig 2) Men alla hus har inte varit murade. Tvärtom tycks flertalet av landsbygdens hus ha varit byggda i skiftesverk, men med en planform som i hög grad liknar stenhusens.(fig. 3) Här finns kanske ett direkt funktionellt släktskap oberoende av byggnadstekniken. Det är egentligen förvånande att det inte bedrivs mera systematisk forskning kring det intressanta husmaterialet från Gotland även om enstaka goda exempel kan nämnas (D.Carlsson 1981, L.Thunmark-Nyhlen 1983). Särskilt intressant vore att undersöka relationen mellan staden och landsbygden med avseende på husens utseende och funktion.

Mellansverige och Mälardalsregionen har hittills i stort sett saknat hus från den medeltida landsbygden. Genom undersökningarna i Pollsta och i Barknåre/Lingnåre har vi dock nyligen fått ett material som belyser perioden omkring 1000 och 1300-talet (K.Svensson1983). Materialet i sin helhet, liksom det som nu kommer fram i Sigtuna, tycks visa på en mer komplicerad och mångfacetterad byggnadsutveckling än den traditionella uppfattning som vill göra gällande att de långa mångfunktionshusen med inre stolprader skulle ha avlösts av små rektangulära enrumshus i och med att knuttimringen introducerats kring år 1000.

Går vi ännu längre norrut slutligen, finns ett intressant material från Leksand som undersöktes 1983 (Ersgård o. Syse 1984, Hjærtner-Holdar et al. 1984). Här fanns en bytomtning som i sin äldsta, vikingatida fas överraskande nog innehöll ett långt hus med elliptiska väggar liknande den s.k. Trelleborgstypen som man hittills bara påträffat inom det danska området.

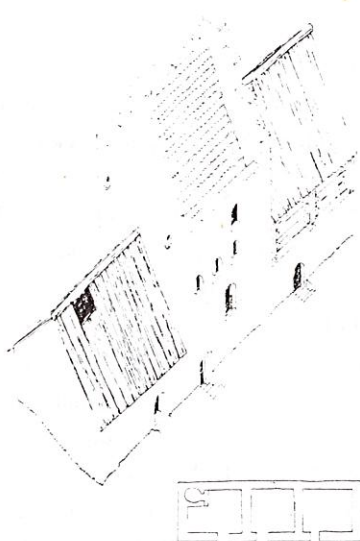
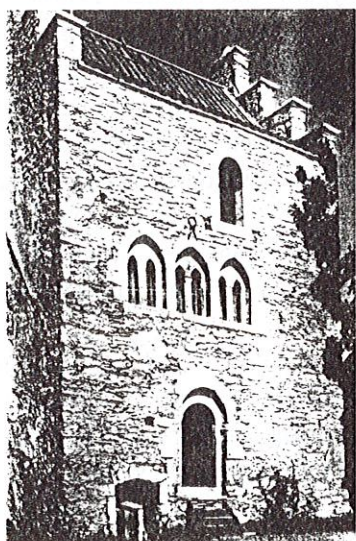
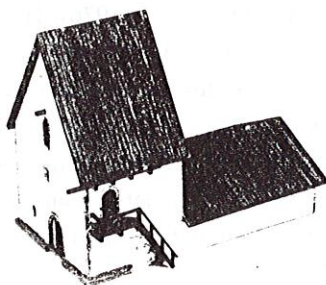
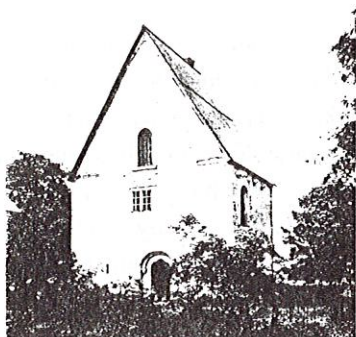

Fig.2. Profana stenhus på Gotland, daterade till 1200/1300-talet. Efter G. Svahnström 1976.

Den medeltida bebyggelsen bestod av syllhus på stenfot, men av större dimensioner än de senare husen från denna region där knuttimringen idag är förhärskande.

För att få lite perspektiv bör vi helt kort se på situationen i våra nordiska

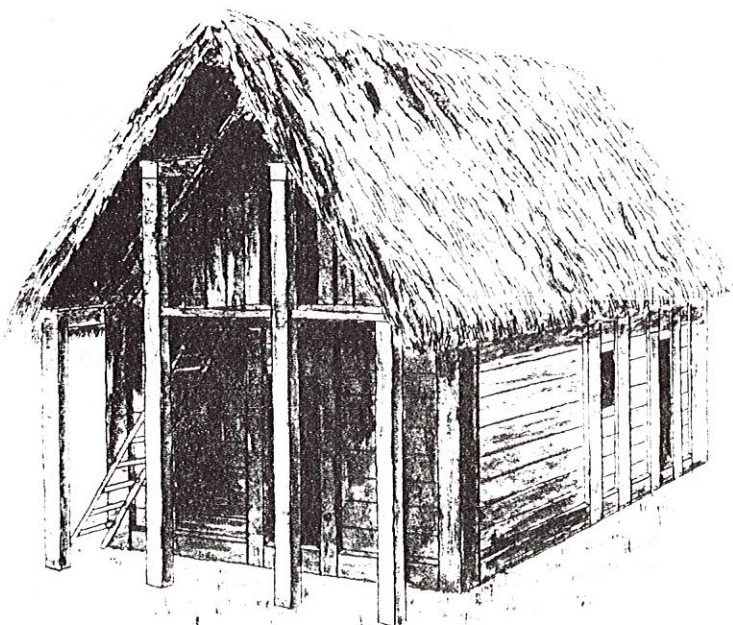

Fig.3. Ett skiftesverkshus från 1000-talet på den gotländska landsbygden, Fjäle i Ala. Efter D. Carlsson 1981.

grannländer. I Danmark finns ett rikt material av hus från den medeltida landsbygden (A. Steensberg 1983, T. Gröngaard-Jeppesen 1982). (fig. 4) Det intressanta är här att det nästan genomgående rör sig om långa hus med flera rum för olika funktioner. Skiftesverket har ursprungligen varit den vanligaste byggnadstekniken, som också levat kvar i skogrika regioner, men vanligen har väggfyllnaden mellan de stående bärande stolparna ersatts med lerklining under medeltidens lopp, ett resultat av tilltagande virkesbrist. Frågan är om man inte rentav på den danska landsbygden kan se en direkt kontinuitet mellan de förhistoriska långhusen och nyare tidens korsvirkeslängor?

Det norska materialet av hus är mera sparsamt och koncentrerat till Rogaland i västra Norge. Även här dominerar långa flerfunktionshus av en typ

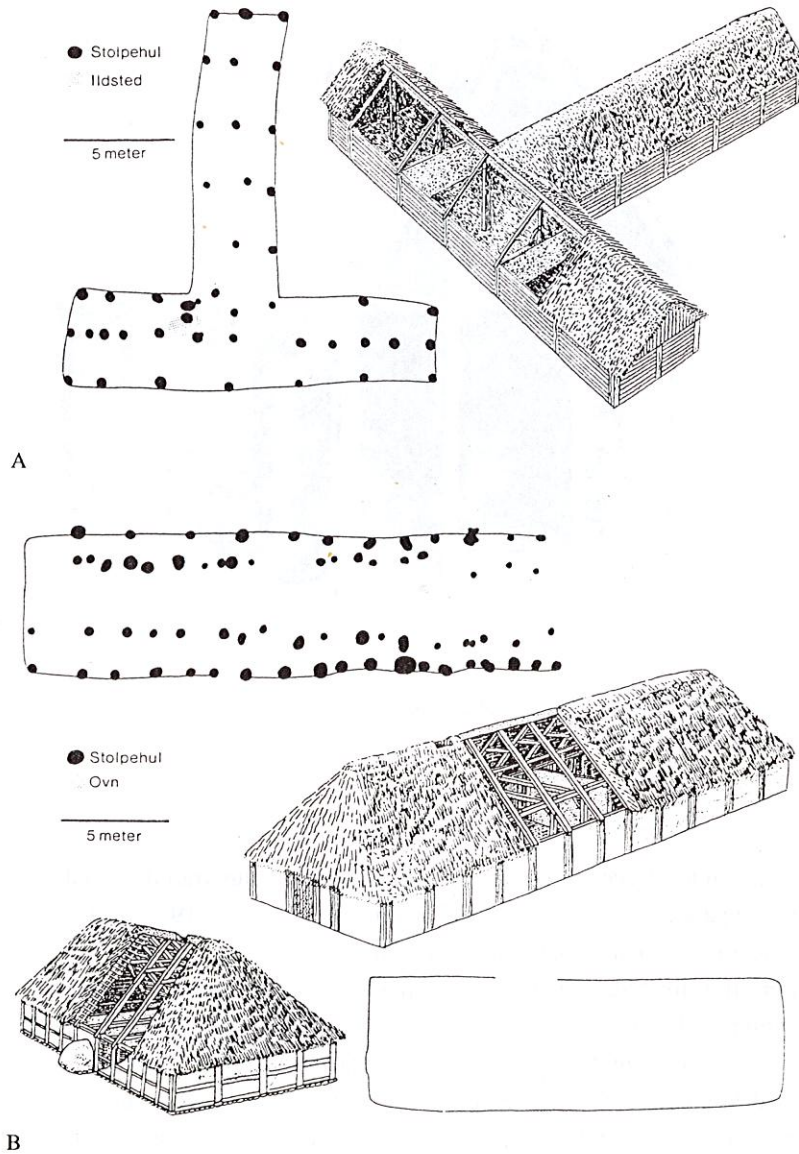

Fig.4. Överst (A) : En bondgård från 1200-talet i skiftesverk. Pebringe på Själland. Efter N.K. Liebgott 1984. - Underst (B) : Utvecklingen från jordgrävda stolpar till korsvirke påstensyll under 1300-talet. Hejninge på Själland. Efter N.K. Liebgott 1984.

som vi vant oss vid att betrakta som förhistoriska (B. Myhre 1982). Huruvida materialet är representativt för övriga delar av Norge går inte att säga. Tyvärr saknas arkeologiskt material från den östra delen av landet, den region som skulle vara förbindelselänken med de västra delarna av Sverige.

Det finska materialet tycks visa att här verkligen skett en övergång från långhus till småhus, i Ladoga redan vid 900-talets början och att detta berott på introduktionen av knuttimringen. I övriga Finland tycks det knuttimrade "pörtet" med kallmurad rökugn i ett hörn av rummet ha spridits mycket tidigt under medeltiden (N. Valonen 1983).

Det arkeologiska materialet av hus från den medeltida landsbygden i Sverige är som vi har sett ganska magert och ojämnt fördelat. Det skapar mest frågetecken. Men man ska inte glömma att det finns andra typer av källmaterial som kan hjälpa oss vidare. Medeltidsarkeologins kännemärke som forskningsdisciplin är just att den i lika hög grad arbetar med de skriftliga källorna och med de kvarstående byggnaderna av medeltida ursprung. Med hjälp av dessa material får vi alltså en referensram med vars hjälp vi bättre kan förstå det rent arkeologiska husmaterialet. Låt oss studera några korta exempel.

Det finns skriftliga källor som omtalar landsbygdens hus, kanske inte hur de såg ut, men vilka funktioner de hade. De svenska landskapslagarna från tiden omkring 1300 innehåller bestämmelser om prästens laga hus och man kan nog utgå ifrån att de här beskrivningarna i stort sett avspeglar byggnadsbeståndet på en välbärgad storbondgård från samma tid. Yngre västgötalagen och Smålandslagen säger att "bönderna ska bygga fyra hus åt prästen - stuga, nöthus, lada, härbärge". Här noterar man särskilt att det är bönderna som ska bygga detta, och vad kunde väl bönderna bygga åt prästen annat än sådana hus som de var vana att bygga åt sig själva? Upplandslagen m.fl. stadgar att prästen skulle ha sju hus - stuga, sovstuga, fähus, lada, stekarehus, sädesbod och visthus. Östgötalagen innehåller även information om vilka hus som landbon, den tidens lantarrendator, måste ha - lada, sädesbod och fähus. Här har man hoppat över själva stugan som inte hade intresse för produktionen på gården. Av det lite senare brevmaterialet framgår att ett särskilt stall åt hästarna blev vanligt först på 1400-talet (J. Myrdal 1985 sid 44 ff). Från det danska området kan nämnas att Jyllandslagen från 1241 omtalar att bondesamhällets överklass hade representativa "salshus"

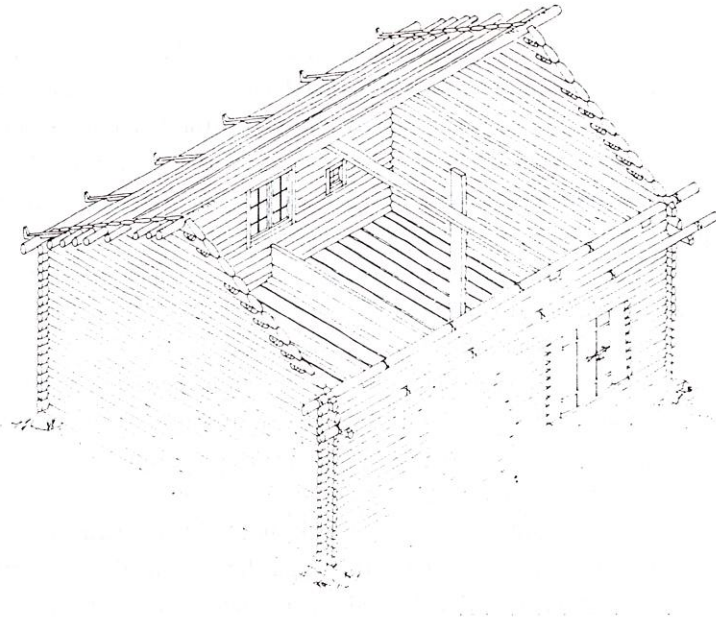

Fig. 5. Ett välbevarat, stående knuttimrat hus från Bergkarlås i Dalarna. Dendrokronologiskt daterat till 1310-tal. Efter P. Sjömar 1988.

och samma lag nämner intressant nog även hur de fattiga på landet kunde bo - "de som bo i tält, jordhålor eller risbod" (A.Steensberg 1974,sid 83 ff).

Kvarstående medeltida byggnader på landsbygden kanske man mest förknippar med murade kyrkor och borgar. Men det finns ju även trähus bevarade,till och med profana sådana. I en geografiskt liten region som närmast kan beskrivas som Dalarna med omnejd finns faktiskt hela 70 stycken allmogebyggnader av trä från tiden före 1550, samtliga knuttimrade och av enkla enrumstyper.(fig. 5) Alla är ekonomibyggnader, utom en kraftigt ombyggd stuga. De senaste dendrokronologiska resultaten ger säkra besked om dateringarna (Bartholin 1987). Av dessa 70 hus är hela 35 stycken äldre än 1369 och det allra äldsta är tiondehärbret i Älvdalen från 1285. Från hundraårsperioden 1369-1467 finns emellertid inget hus alls bland de 70 bevarade, vilket har tolkats som ett resultat av minskat byggnadsbehov till följd av digerdöden och den allmänna agrarkrisen. Denna lucka på 100 år i husbyggandet bör vi kanske vara observanta på även vid tolkningen av det

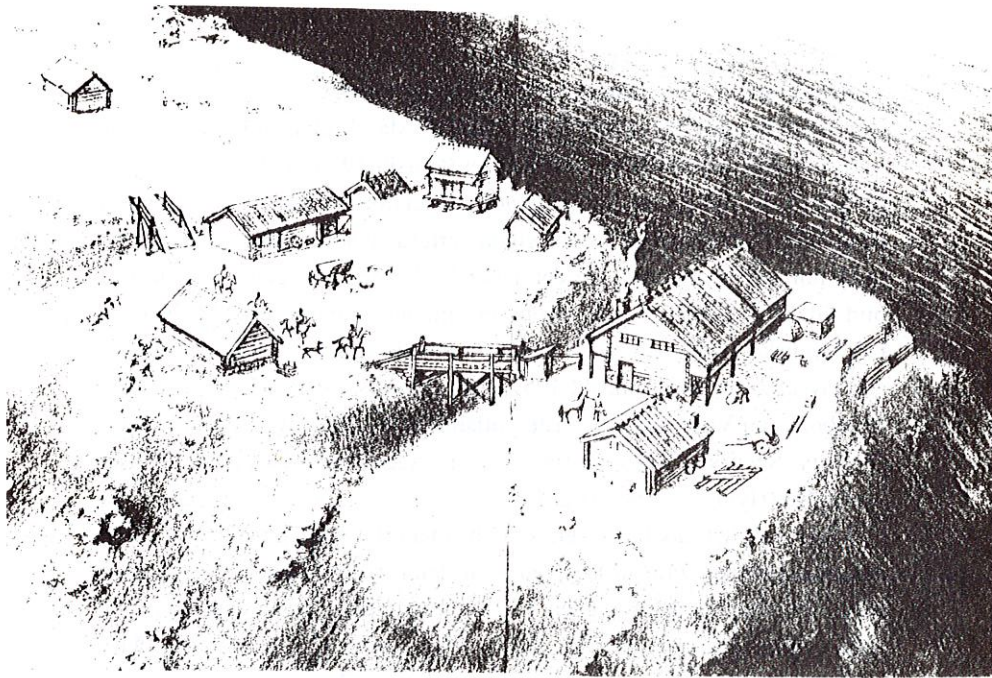

Fig.6. Fogdefästatet Borganäs i Dalarna på 1400-talet. Efter M.Mogren-K.Svensson 1988.

arkeologiska husmaterialet från andra delar av landet.

En annan typ av medeltida trähus är de knuttimrade träkyrkor från medeltiden - cirka ett dussin - som finns i Småland och Västergötland. De skiljer sig emellertid på flera punkter från böndernas byggande, inte bara vad gäller dimensioner och funktion, och de senaste forskningsresultaten tyder på att träkyrkorna ursprungligen byggts av timmermän som tillhört den kontinentala timmermanstraditionen, varför man inte utan vidare kan använda detta källmaterial för att belysa böndernas byggande (Sjömar 1988:sid 286 ff).

Det finns också ett annat arkeologiskt material, en sorts "hus" från landsbygden. Jag tänker då på den typ av enkla herresäten som varit vanliga för flertalet av lågadeln. Detta är anläggningar där de flesta byggnaderna, om inte alla, varit byggda av trä. Socialt sett står vi här inte långt ifrån den övre bondeklassen och när det gäller ekonomisk förmåga och byggnadsbestånd-

enhetligt byggnadsskick som grundade sig på en högre grad av kulturell integration. Båda dessa utsagor kan vara sanna och visa på processer som fungerat samtidigt, men eftersom vi inte har full kunskap om detta idag gör vi kanske klokt i att inte dra för stora paralleller mellan stadens hus och landsbygdens.

Denna korta forskningsöversikt kanske kan avrundas med en sammanfattning av några av de viktigaste problemen och möjligheterna som hör samman med landsbygdens hus. En viktig fråga är när och hur det förhistoriska långhuset med flera funktioner upplöstes i småhus med i huvudsak en funktion i varje. I Mellansverige finns här många spännande tolkningsmöjligheter som det kommande arkeologiska materialet får ge svar på. I Sydsvenskt däremot kanske det mångfunktionella långhuset aldrig egentligen försvann på landsbygden och därmed skulle vi också få svaret på när den skånska längan uppstod. En viktig byggnadsteknisk fråga är när och på vilka vägar som knuttimringen kom till Sverige, om den inte rentav utvecklades i huvudsak på inhemsk bas. När etablerades byarna i olika regioner och hur var relationen mellan byar och ensamgårdar med avseende på husen? Med husens hjälp kan vi också kartlägga den sociala stratifieringen på landsbygden. Vilka funktioner hade de hus vi hittar? Här behövs närmare funktionsstudier i fält, kopplat till de skriftliga källornas vittnesbörd. Slutligen vill jag nämna relationen mellan stad och landsbygd med hänsyn till byggandet. Här öppnar sig vida möjligheter till social och ekonomisk forskning kring det medeltida samhället.

Jan-Erik Augustsson

Lund

Litteratur

- Augustsson, J.-E. Ett bidrag till det sydgötiska husets historia. *Medeltiden och arkeologin, festschrift till Erik Cinthio*. 1986.
- Augustsson, J.-E. *Husbyggande i västsverige under medeltiden*. Opublicerad projektbeskrivning. 1988. (kan beställas via medeltidsarkeologiska avdelningen, Arkeologiska institutionen, Lunds universitet)
- Bartholin, T. De äldsta timmerhusen. *Byggnadskultur* nr 3-1987.
- Borg, K. The settlement of Eketorp III. *Eketorp-Fortification and settle*

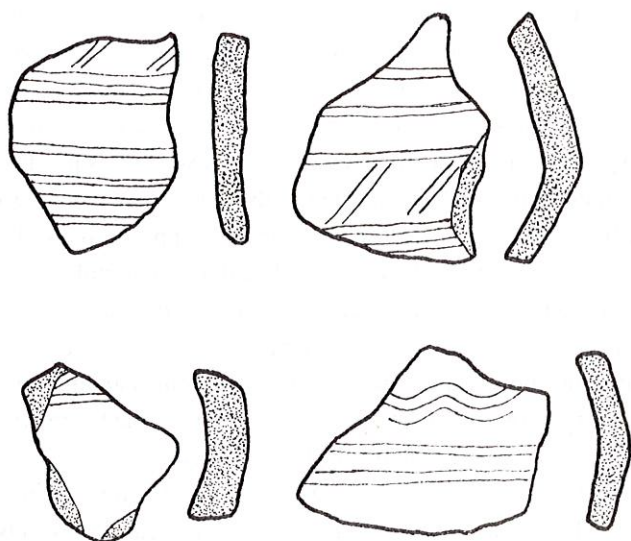
- ment on Öland/Sweden-The monument.* 1976.
- Carlsson, D. Från stenhus till bulhus-Gotländska husformer under yngre järnålder-tidigmedeltid. Ett rekonstruktionsförsök utifrån Fjäle i Ala. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* nr 2-1981.
- Ehn, O. och Gustafsson, J.-H. *Kvarteret Kransen i Uppsala.* 1984.
- Ekre, R. Medeltida borgar i Västergötland. *Västergötlands äldre historia.* (red. Behre och Wegraeus) Stiftelsen Älvsborgs Läns Museum. 1985
- Erixon, S. *Svensk Byggnadskultur.* 1947.
- Ergård, L. o. Syse, B. Gård eller by - en Dalabygd i vägen. *Populär Arkeologi* 1984:1.
- Gorski, K. Sociale Aspekte der wohnungsgeschichtlichen Forschung im Ostseeraum. *Häuser und Höfe, Acta Visbyensia* V. 1976.
- Gröngaard-Jeppesen, T. Fynske gårdsundersøgelser-med udblik til resten af landet. *Gårdens udvikling fra jernalderen til nyere tid. Beretning fra 7. Odensesymposium 1982.* (red. Henrik Thrane och Torben Gröngaard-Jeppesen) 1982.
- Hjärtner-Holder, E. et alt. Bytomter i Leksand. *Fjölnir* 1984:3.
- Hyldgård, I.-M. Tre træhuse på Hedegård. *META* 1989:1-2.
- Liebgott, N.-K. *Danmarkshistorien I.* 1984.
- Lindal, H. Svenstorps Herregård. *Trelleborgs Medeltid.* 1957.
- Lundberg, E. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400.* 1940.
- *Byggnadskonsten i Sverige, sengotik och renässans, 1400-1650.* 1948.
- Mandahl, A. Variationer i tidigmedeltida bebyggelse. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio.* 1986.
- Mogren, M. - Svensson, K. *Bondeplågårens borg.* 1988.
- Myhre, B. *Bolighusets utvikling fra jernalder til middelalder i Sørvest-Norge.* Arkeologisk Museum i Stavanger, *Skrifter* nr 7. 1982.
- Myrdal, J. *Medeltidens åkerbruk-Agrarteknik i Sverige ca. 1000 till 1520.* Nordiska Museets Handlingar nr 105. 1985.
- Nielsen, L.-Chr. Stormaend og bønder. Et aktuelt problem i sydskindina visk vikingetid. *Kontaktstencil* nr 19. 1981.(a)
- Nielsen, L.-Chr. Landsbyreguleringer og grubehuse, aktuelle problemer i dansk vikingetidsforskning. *META* 1981:1.(b)

Grävplatsens läge i Östra Gerum, strax nordväst om den romanska stenkyrkan.

Provgropar om 1-4 kvadratmeter grävdes för hand och jorden sållades eller finhackades.

Svartgods av vendisk typ från Sätuna och Östra Gerum.

framförallt bosgårdarnas tomter, vilka ofta ligger nära kyrkan, som arbetet koncentrerats till. Hänsyn har också måst tagas till bevarandeförhållanden och nutida markanvändning.

Hittills har grävts i sex kyrkbyar: Näs, Skörstorp, Östra Gerum, Sätuna, Hornborga och Brunnhem. Eftersom jag till största del grävt ensam är det små ytor som hunnits med och sammanlagt har endast 46 m² undersökts. I fyra av byarna har medeltida eller förhistorisk keramik påträffats. Tyvärr är min kännedom om keramikmaterial otillräcklig för att någon mer ingående datering varit möjlig hittills men i två byar har tillräckligt material framkommit för att några intressanta iakttagelser kunnat göras. I Sätuna togs provgropar i en bytomt direkt väster om ödekyrkogården. Av en keramik som tolkats som tidigmedeltida vendisk svartgodsakeramik framkom 15 skärvor, varav några med en tydlig vågbandsornamentik. En grövre keramik framkom också, vilken kan tolkas som vikingatida. I Östra Gerum grävdes ett antal schakt i en åker strax nordväst om kyrkan. Ett 70-tal skärvor med vikingatida karaktär påträffades, samt ett 30-tal tidigmedelti-

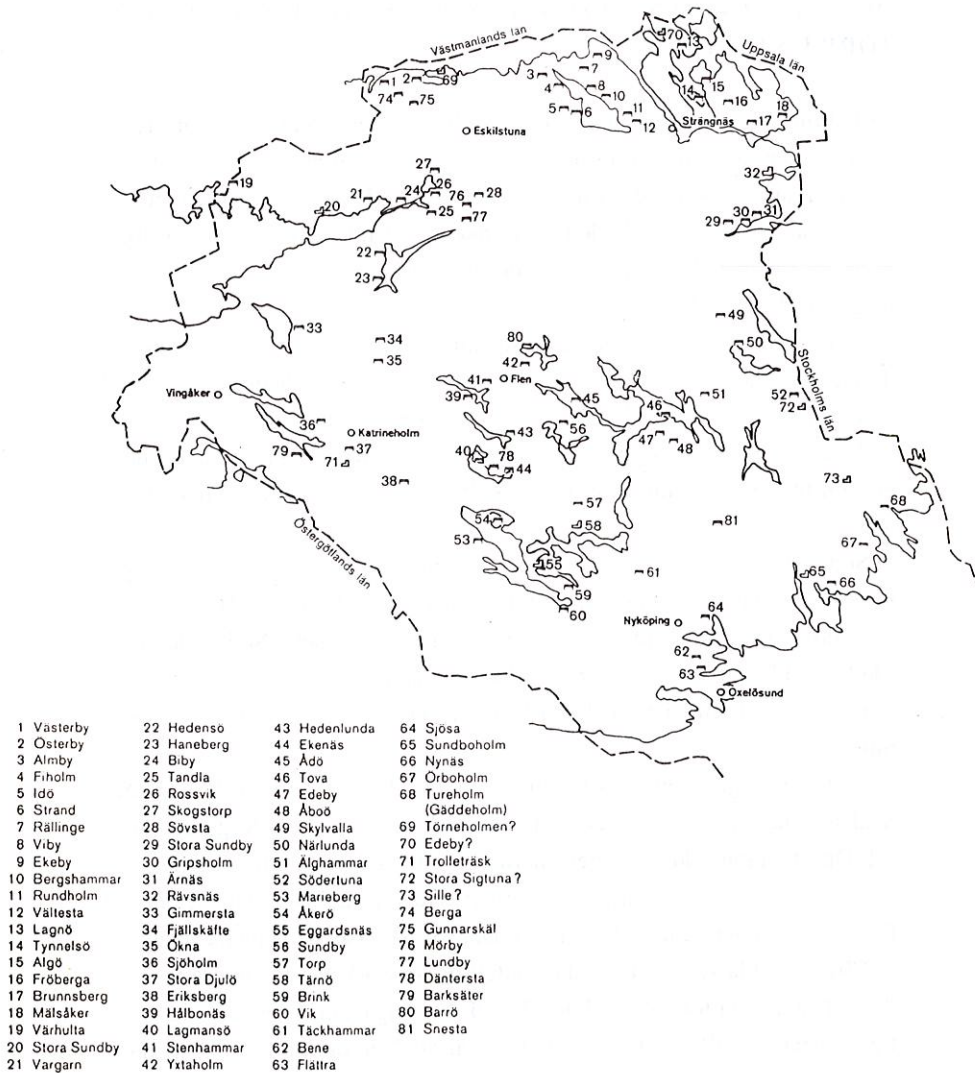

Fig.1. Medeltida sätessgårdar i Södermanlands län.

□ = ruinanläggning på platsen

(Källa, se litteraturförteckning)

bevisligen varit en sätesgård under 1400- och 1500-talen för att därefter fortsätta som säteri.

Tärnö ligger idag på en halvö i sjön Långhalsen, Husby-Oppunda socken, Nyköpings kommun i gamla Oppunda härad. Socknen innehåller också den medeltida sätesgården Torp och 1600-talssäteriet Husby gård. Det sistnämnda har naturligtvis ett äldre ursprung i ett kungligt Husaby, vilket både storhögar och en möjlig ruinkulle vittnar om.

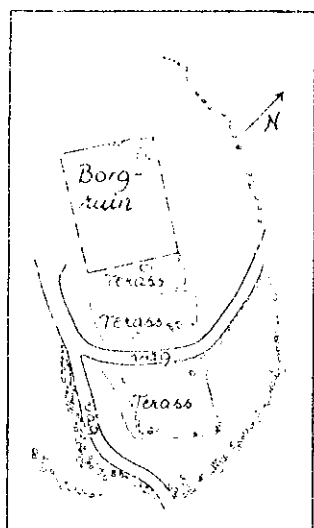

Fig.2. Plan över borgruinen. Efter Falk och Petersson, 1987.

Genom analys av den ekonomiska kartan framgick att den medeltida ruinen måste finnas någonstans i närheten av den nuvarande herrgården (se kartan). Med hjälp av de dåvarande ägarna och efter kart- och litteraturstudier kunde platsen för den medeltida sätesgården lokaliseras. Den var då helt igenvuxen av lövsly. Tack vare de omfattande fornvårdsarbetena som bedrevs i länet kunde medeltidsruinen röjas. I mitten av 1980-talet skedde sedan slyröjningen, vilken blottade hela ruinkullen. Nu framträdde också tydligt tre terrassplatåer tillsammans med två ingångsstigar i sydost (se plan, bild 2).

Här fanns också ett flertal gravfält utan känd bebyggelse i närheten. Detta förhållande är rätt sällsynt i Södermanland, då de flesta avhysningar har skett under 1600-talet och framåt. Nästan alla gravfält har också fortfarande bebyggelse intill. Här fanns alltså möjligheten att komma en medeltida sätesgårdsbildning på spåren.

Vid förstagångsinventeringen av den ekonomiska kartan 1958 var två gravfält kända i närheten av Tärnö. Det ena, nr 115, ligger ca 1 km nordväst om den medeltida borgruinen i nuvarande hagmark.

Det andra gravfältet, nr 114, ligger ca 800 meter öster om ruinen. Inget av dessa gravfält har någon känd bebyggelse som kan knytas till gravfälten. Ej heller finns något nu känt gårdsnamn på kartor eller i det kamerala materialet.

Vid senaste inventeringen 1985 registrerades ytterligare ett litet gravfält (nr 185) ca 200 meter nordväst om borgen. Två år därefter upptäcktes ånyo ett nytt gravfält (nr 263). Det ligger 100 meter norr om nr 114 och består av 20 gravar. Således ligger det fyra gravfält inom drygt 1,5 km radie och ingen av dessa har namn eller nutida bebyggelse. Förklaringen härtill måste ha att göra med den medeltida sätesgården Tärnö's tillblivelse.

Under forntiden måste man räkna med åtminstone två stora bebyggelseenheter i närheten av de befintliga gravfälten (se fig. 3).

Våren 1987 upptäcktes en lämning efter ett troligt bebyggelseläge invid gravfält nr 115.

Bebyggelsen vid gravfälten nr 114 och 263 är inte känd eller funnen. Den kan ha legat där det nu är åkermark.

Mellan borgruinen, nr 186, och gravfält nr 115 är en lövskogsrik udde belägen. Udden kallas Gammelgårdssudden, nr 124. På den platsen finns rester av stensamlingar, röjda ytor och husgrundslänkande lämningar. Sannolika bebyggelselämningar, som dock endast lär kunna fastställas genom arkeologiska utgrävningar.

Själva borgklippan ligger endast 6 meter över omgivande terräng men ca 20 meter över havsnivån. Platsen består av en platå med en grund på 9 x 11,7 meter (yttermått) och med terrasseringar längs den sydöstra sluttningen. I söder ligger Skarvstensundet och i norr åkermark. Runt om hela kullen finns utom på de delar där berget stupar rakt ned, rester av en omfattande mur vars hela längd är ca 65 meter. Platsen för borgruinen var inte uppmärksammas vid förstagångsinventeringen på 1950-talet. Men i litteraturen har platsen aldrig blivit bortglömd.

Redan Olof Eneroth i sin "herrgårdar och slott uti Södermanland" 1877 nämner ruinen vid sin genomgång av Tärnö. Eneroth skriver att 1728 befanns borgen vara ruin på ovannämnda kulle. År 1877 fanns endast en grushög kvar, men Eneroth gör det riktiga antagandet att borgen bör ha haft en rektangulär plan. Den herrgårdsbyggnad som finns avbildad i Suecia antiqua byggdes mellan åren 1626-40 av Ebba Grip (fig. 4). 1600-talsgården

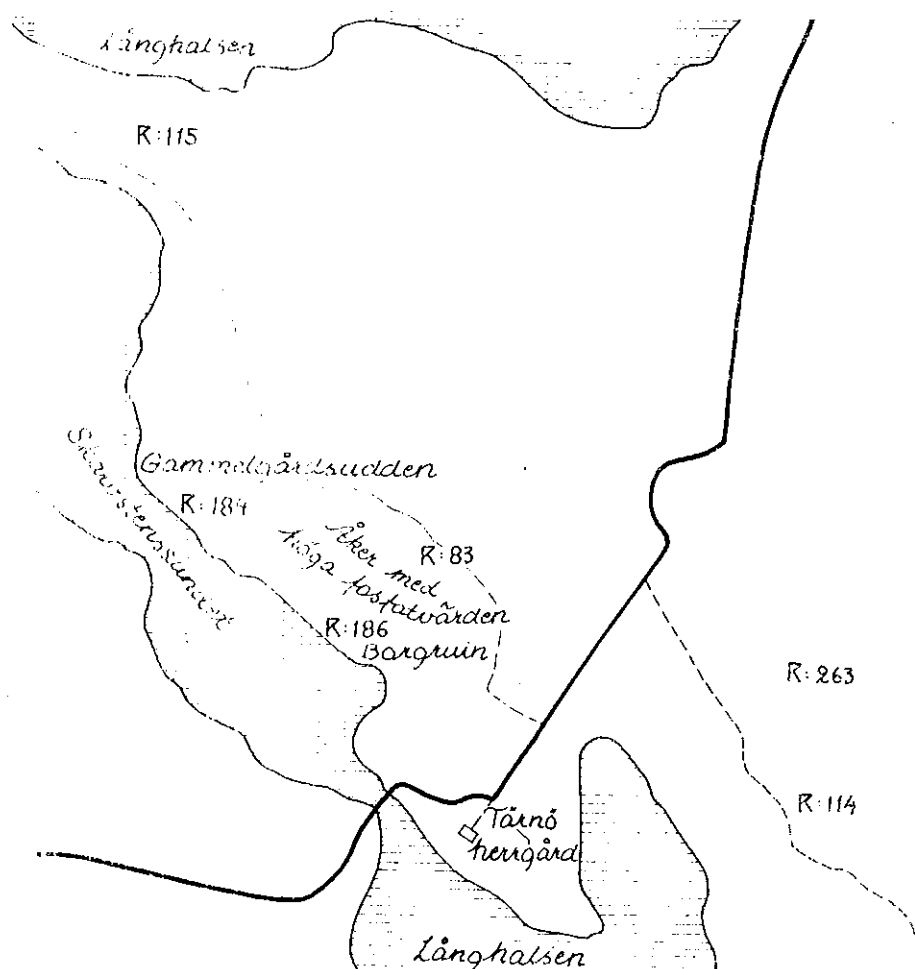

Fig.3. Karta över Tärnö. Skala 1:10000. Teckning av Gudrun Anselm.

brann dock ner i början av 1900-talet, varför den nuvarande huvudbyggnaden är relativt modern. Frågan är då var namnet Tärnö ursprungligen varit placerat. Troligtvis inte där den nuvarande herrgården ligger utan snarare på det område som begränsas av åkermark och vars yttersta gräns utgör Gammelgårdsudden vid sjön Långhalsen samt med gravfält nr 185 längst i öster. Denna stora höjd har inget känt namn, vilket kan synas vara märkligt. Knappast kan det heller bara vara fråga om den klippa som själva medeltidsruinen ligger på. Det vore också konstigt om en så stor plats som den nyss omtalade skulle vara namnlös. Sundet, som ligger utanför borgruinen heter på kartan Skarvstensundet, men Sune Ambrosiani, som bodde på

Tärnö i början av 1900-talet, kallar sundet för Stensundet.

Namnet Tärnö, som skrivs in Ternum (Tärna), dyker för första gången upp i källorna 1303 när en präst vid namn Torkel donerar jord. Denne Torkel äger mycket jord och kan ha tillhört frälset. Men det är först 1436 som Tärnö kan knytas till en känd släkt. Det är ätten Örnfot som då bebor Tärnö. Släkten kan räknas till högfrälset, men de här aktuella personerna är mer att betrakta som lokalt lagfrälse. Det är först i början av 1500-talet, då Joakim Brahe bebor Tärnö, som man kan säga att Tärnö tillhör högadeln.

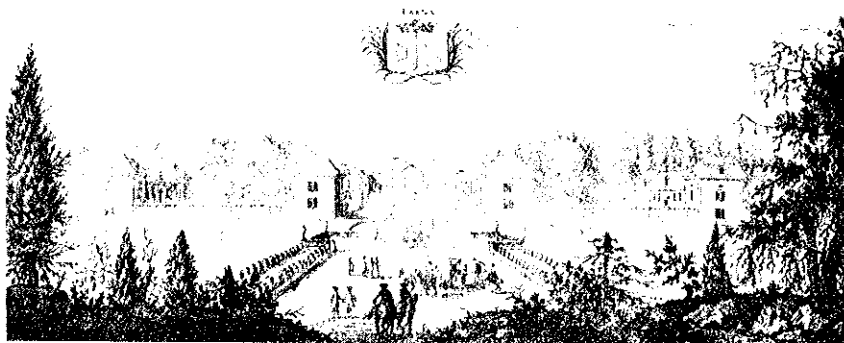

Fig.4. Tärnö. Suecia antiqua et hodierna (1719).

Våren 1987 företogs en utgrävning vid Tärnö av arkeologer från Riksantikvarieämbetet och Stockholms Universitet och samtidigt karterades området av studerande från kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Vid grävningarna hittades bl a två mynt, s k brakteater. De har kunnat dateras till ca 1470-1520. Detta visar att den nedan beskrivna ruinen på klippan är det medeltida Tärnö. Samtidigt utfördes två C14 prov. De gav värdena 1565 ± 155 och 1500 ± 260 . (St 11415) och (St 11416).

I 1600-talsherrgården Tärnö fanns en ornerad stock som gick under benämningen Gustav Vasas stock. Enligt tradition skulle det vara den stock som Gustav Vasa täljde på när danskarna kom till gården 1520. Men stocken är intressantare än så, ty den är äldre. Ornamentiken på stocken verkar härröra från 1300-talet. Skulle så vara fallet, bör stocken ha suttit i den medeltida byggnad, som då utgjorde sätesgården. Numera finns stocken inte kvar, eftersom herrgården brann ner 1913. Turligt nog blev stocken

mycket noga dokumenterad och avfotograferad av Sune Ambrosiani före branden (fig. 5).

Man kan ställa upp ett antal teorier för hur Tärnö kan ha uppstått och utvecklats. En är att en yngre järnåldersgård har legat vid gravfältet nr 115 för att under tidig medeltid flyttats till Gammelgårdsudden. När frälset byggde borgen på klippan upphörde Gammelgårdsudden att existera samtidigt som gården vid gravfälten 114 och 263 blev avhyst. Höga fosfatvärden

Fig.5. "Gustav Vasas stock". Foto Sune Ambrosiani. 1914.

är uppmätta alldeles intill borgruinen på åkern rakt norrut. Detta kan tyda på att borgens ekonomibyggnader legat här. Ett annat alterativ är att ekonomibyggnaderna legat kvar vid Gammelgårdsudden som nedan skisseras.

En annan teori kan vara, att när borgen började byggas, existerade fortfarande gårdarna vid gravfälten, men blev avhysta vid detta tillfälle. Gammelgårdsudden skulle då ha fungerat parallellt med sätesgården som plats, antingen för gårdsherrens vardagsbruk eller som plats för landborna. Platserna med de höga fosfatvärdena skulle då kunna tolkas som ekonomihusens läge.

En annan fråga är också vad det lilla gravfältet 185 spelar för roll i sammanhanget. Eftersom antalet gravar är så litet, 6 st, kan det inte röra sig om någon större etablering under forntiden.

Efter denna resume av det nuvarande forskningsläget infinner sig några

- Falk, M.-Pettersson, B. *Tärnö borgruin. En kartering och försök till rekonstruktion*. 2-betygsuppsats i kulturgeografi. Stockholms universitet. 1987.
- Hildebrand, B. Esbjörn Blåpanna och hans arvingar. *PHT* 1934.
- Mallin, V. *Fornlämning 186. Tärnö. Husby-Oppunda socken, Nyköpings kommun. Södermanland*. Arkeologisk rapport. Raä 1988.
- Mattisson, A.-C. *Medeltida nordiska sätesgårdsnamn på -holm*. 1986.
- Ramqvist, S. *Tärnö*. Stencil. 1987.
- Styffe, C.G. *Skandinavien under unionstiden*. 1911.
- Södermanlands museum: Rapport 10*. s. 59-77, Sörmländsk kulturhistoria under förhistorisk tid och tidig medeltid. 1987.
- Äldre svenska frälsesläkter. 1957 och 1965*.

AKTUELLT

NETTVERKSSAMARBEID I MELLOMALDERARKEOLOGI/ HISTORISK ARKEOLOGI UNDER NORDPLUS

Bakgrunn.

Det gis regulær universitetsundervisning i mellomalder-arkeologi ved fire universiteter i Norden. Dette skjer etter svært ulike modeller, men det er mulig å studere fram til forskerkompetanse i mellomalderens arkeologi ved alle disse lærestedene. På tross av at lærerstaben i Århus og Lund teller fleire personer, er det fire nokså små miljøer som har ansvaret for akademisk rekruttering til arkeologisk forskning på mellomalderens materielle kulturhistorie i heile Norden. Manglende størrelse er i seg sjøl en viktig grunn til å søke sammen og prøve å forene kreftene.

Et annet moment er at organisering og faglig innretning er svært ulik ved de fire lærestedene. Dette skyldes sikkert både akademiske tradisjoner og ulike kulturhistoriske føringer. Jeg skal nedenfor redegjøre kort for hva disse ulikhetene består i. For gruppen har det vært viktig at ulikhetene i seg sjøl er en styrke. De kan gi utgangspunkt for viktige faglige debatter og de kan også utnyttes til å utfylle manglende kompetansedekning i de små fagmiljøene ved lærestedene.

Ulikhetene mellom lærestedene.

Den mest åpenbare ulikheten er at det i Lund og Århus er organisert egne mellomalderarkeologiske institutter som gir utdanning på alle nivå i en spesialisert mellomalder-arkeologisk akademisk disiplin. Naboskapet til førhistorisk arkeologi er likevel nært, både fysisk og institusjonelt. I Århus er det tre fast organiserte lærerstillinger i disiplinen og det samme er tilfelle i Lund. Begge steder har det tidvisvært midlertidig ansatte ut over dette.

I Oslo og i Tromsø er mellomalderarkeologien en integrert del av en total arkeologi som omfatter både førhistorisk tid, mellomalder og nyere tid. Studieoppleggene er likevel svært ulike, men det er likevel et fellestrekk ved Oslo og Tromsø at historisk arkeologi kan vektlegges i utdannelsen både på lavere og høyere grad. I Oslo er det en lærer i bistilling og tidvis

O1=mellomfagtillegg i arkeologisk formidling, O2=semesteremne i museumskunnskap.

T1=semesteremne i historisk arkeologi, T2=1.semester av hovedfag.

Å1=del av GU, Å2=del av PU.

TILBUD

ANVENDELSE	L1	L2	L3	O1	T1	T2	Å1	Å2
LUND								
3.TERMIN (GU)					X		X	
4.TERMIN (GU)				X	X	X	X	X
OSLO								
3.SEMESTER (GU)	X	X					X	
SELVVALGT PENSUM (PU)							X	X
TROMSØ								
4.SEMESTER (GU)	X	X					X	
2.SEMESTER (PU)		X					X	X
ÅRHUS								
DEL AV GU			X		X			
DEL AV PU			X			X		

O1 og O2 kan anvendes som semesteremne i cand.mag.-graden i Tromsø, men dette vil ikke kunne inngå i NORDPLUS-programmet.

-----oooOOOooo-----

Det er viktig å gjøre oppmerksom på at tabellen ovenfor bare må sees på som ei idéskisse. Forslagene fra utvalget har ennå ikke vært til behandling i de ulike universitetenes respektive organ.

PÅBYGNINGSUTDANNELSEN ved de ulike universitetene har på samme måte elementer som kan anvendes på ulike nivå ved andre universitet.

LUND: Deler av lesekurset for doktorandutbildningen kan anvendes som del av selvvalgt pensum for magistergrad i Oslo, 2.semester for hovedfag i Tromsø, og som deler av den toårige overbygningsuddannelse i Århus.

TROMSØ: 1. semester av hovedfagsstudiet er anvendelig som 4.termin i Lund. Deler av 1. og 2. semester kan anvendes innenfor rammen av toårig overbygningsuddannelse i Århus.

ÅRHUS: Deler av den toårige overbygningsuddannelsen er generelt sett anvendelig innenfor rammen av selvvalgt del av magistergrad i Oslo, og 2.semester til hovedfag i Tromsø. Noen av disiplinene er mulige alternativer for 4.termin i Lund, spesielt B (ikonografi etc) og E (kulturtopografi).

GENERELT: Tematiske seminarer i påbygningsutdannelsen ved de respektive læresteder vil stort sett være av interesse for studenter på tilsvarende nivå ved de andre universitetene om de faller innenfor emner som studentene har valgt for sin spesialisering. Her vil studentutveksling av kortere varighet være av interesse og planlegging må skje på kort varsel.

Søknad til Nordplus

For å kunne dra nytte av disse mulighetene til at studenter kan reise til andre læresteder og få deler av sin utdanning ved tilbud som de ikke kan få på eget lærested, er det formulert en søknad til det fellesnordiske studiesamarbeidsprogrammet NORDPLUS. Det er likeledes søkt om midler til at lærere kan utveksles i tilfeller der de sjøl ønsker opphold ved andre læresteder og at deres kompetanse kan utnyttes i det undervisningsprogrammet som foregår. Det er tanken at student-og lærerutveksling tilsam-

men vil kunne skape et fruktbart kontaktnettverk innenfor Norden.

STUDENTER: For studentutveksling søkes det 6 halvårsstipender pr studieår.

LÆRERE: Det klareste behovet ligger i de respektive institusjoners grunnutdannelse (innføringskurs). Her vil forutsetningene som nevnes i siste avsnitt i kapittel II av vegledninga for søknad til Nordplus, "Utbytesstipendier för högskolelärare" best kunne tilfredsstilles. Det vil her være behov for kortvarige innsatser med oversiktsforelesninger.

For studieåret H90/V91 søkes det om 4 stipendier + 1 måned.

V.FELTARBEID.

Det anbefales at lærestedene legger forholdene til rette for at studenter fra andre universiteter kan få feltpraksis i tilknytning til utvekslingsstipendier.

En generell avtale om utveksling av studenter til feltarbeid mellom de nordiske land vil søkes etablert.

Reidar Berthelsen

Tromsø

(Denna artikel bygger på diskussioner, som fördes vid ett möte på Isegran i Norge 19-20 oktober 1989. Deltagande var professor Hans Andersson, Lunds universitet, førstelektor Reidar Berthelsen, Universitetet i Tromsø, universitetslektor Ingolf Ericsson, Aarhus Universitet och professor Øivind Lunde, Universitetet i Oslo. Red. anm.)

BOTANISKE ANALYSER OG MAGEINNHOLD

Innledning

Humanosteologisk materiale fra kirkegårdsundersøkelser (og de fleste andre gravplasser, for den saks skyld) har gjerne den mangel at det sjelden sier noe direkte om individets dødsårsak eller levekår. En mengde informasjon kan likevel leses ut av selve skjelettet, både in situ og ved videre analyser, men dette er gjerne indirekte opplysninger (f.eks. Sellevold 1988, 1989).

Tilsvarende kan naturvitenskapelige analyser av skjelettmaterialet gi opplysninger om bl.a. diett, så som ^{13}C - og ^{15}N -analyser (f.eks. Tauber 1985), eller analyse av sporelementer gjennom nøytronaktivering (Hatch and Geidel 1983), selv om sistnevnte metode ikke er helt uproblematisk (Lambert et al. 1984).

Når det gjelder metoder, analyser og resultater ang. diett, basert på annet kulturhistorisk materiale enn skjelettet, finnes en god oversikt i Greig 1983.

En helt annen - og direkte - informasjonsmengde, under gunstige forhold, er å hente hos f.eks. myrlik og forsteinede eller lavabegravde individer. Forskning på diett og/eller dødsårsak har lang tradisjon når det gjelder myrlikene (f.eks. Helbæk 1958), og den har fått fornyet vind i seilene i og med seinere engelske funn (Stead et al. 1986, Brothwell 1986). Såvidt meg bekjent er analyser på lavabegravde kun utiørt på dyr (Voorhies and Thomasson 1979).

Når det gjelder forskjellige forhold som kan virke inn - både før og etter avdøde er gravlagt, men innen arkeologen kommer fram til sitt objekt - finnes en god oversikt i Boddington et al. 1987, samt i Ferm och Tegnér 1987.

Tilbake til den kristne kirkegård, så gir denne type gravplass oss, under gunstige villkår, muligheten til å skaffe innsikt i et gjennomsnittlig utvalg av befolkningen i angjeldende sogn. Fra skriftlige kilder vet vi mye om befolkningens levekår (f.eks. Reichborn Kjennerud, Grøn, Kobro 1936, Grøn 1984, Bergmark 1957, 1959), hvilket kan bli kontrollert og nyansert gjennom arkeologisk framkommet materiale. Vi vet også, gjennom bl.a. middelalderske legebøker, hvilke sykdommer som forekom og hvilke med-

isinske mottrekk som kunne gjøres. Det vi vet lite om er derimot hvilke sykdommer folk faktisk døde av, hvorvidt det forelå en sosioøkonomisk differensiering i så måte, og hvorvidt sykdommene ble forsøkt kurert med medisin av et eller annet slag.

Den aktuelle undersøkelse

Ved de arkeologiske undersøkelser på deler av Peterskirkens kirkegård i Tønsberg i 1985 ble det gjort et konkret forsøk på å gå inn i disse problemstillinger. Undersøkelsesområdet lå i de nordre/nordøstre deler av den middelalderske sognekirkegården, dog slik at deler av kirkens kor ble liggende innenfor utgravingsarealet (Blohmé og Runeby 1986). Fra den bevarte del av Borgartingsloven, kristenretten, går det fram at kirkegården var like sosioøkonomisk lagdelt som samfunnet den fungerte innenfor, i loven. I hvilken grad, og hvor lenge, gjenstår å se (jfr. Gejvall 1960). Den del av selve kirkegården som ble berørt av undersøkelsen i 1985 må regnes å ha vært i bruk fra midten/slutten av 1200-tallet og muligens fram til reformasjonen (Brendalsmo 1989).

Selve feltarbeidet var lagt opp med deltagelse av etnobotaniker og fysisk antropolog i felt. Disse var en integrert del av feltets ledelse, slik at dersom enkelte prioriteringer evt. skulle vise seg å være lite givende, var det mulig på en rask måte å omprioritere utfra en helhetsvurdering av situasjonen i feltet. Når det gjaldt etnobotanikerens del av arbeidet, bortsett fra en serie større og mindre spørsmålsstillinger i forhold til vedanatomiske analyser og diverse frø og pollenanalyser, så gikk det ut på å teste ut en metodikk for å spore frø og pollen fra mage- og tarmregionen på de gravlagte (Foldoy og Griffin 1986). Selve ideen var blitt lagt fram av Jenny-Rita Næss og Berit Sellevold på et møte hos Riksantikvaren tidligere i 1985. Oppgaven i felt var å utvikle og teste metoden.

Tanken bak det hele var følgende: Gitt de fleste av de gravlagte var døde som følge av sykdom, var det rimelig å tenke seg at de før dødsfallet var blitt forsøkt kurert med en eller annen form for plantebasert medisin. Dersom så var tilfellet, burde frø/pollen fra disse vekster - under gunstige forhold - kunne spores i den gravlagtes mage-/tarmregion. Konstellasjonen av vekster ville i så fall - gjennom å konsultere de middelalderske legebøker - kunne fortelle hvilken sykdom som (uten hell) var forsøkt kurert.

Eventuelt hvilken sykdom som var diagnostisert.

For å redusere innvirkningen av en faktor som gjennomstrømming av vann ble primært kistegraver valgt ut. Videre ble det tatt hensyn til forskjellig bevaringsgrad i de tre feltdelene, på en slik måte at det ble arbeidet mest med de kister som lå i områder med høyest leirgehalt i jordsmonnet. For å ha oversikt over den generelle frø-/pollengehalt i kirkegårdsmassene ble det tatt kontrollprøver både av jordsmonnet utenfor kistene og av jordsmonnet inne i kistene utenfor mage-/tarmregionen. Dette siste for å kunne skille ut evt. også organisk svøpning eller underlag for liket, eller nedlagte velduftende vekster. I felt ble det tatt 70 jordprøver i analyseserien for mageinnhold, hvorav 23 ble analysert. Både fullstendige analyser av små prøver og slemming/flottering ble utført. Prøvene ble tatt i relasjon til 34 forskjellige individer/graver.

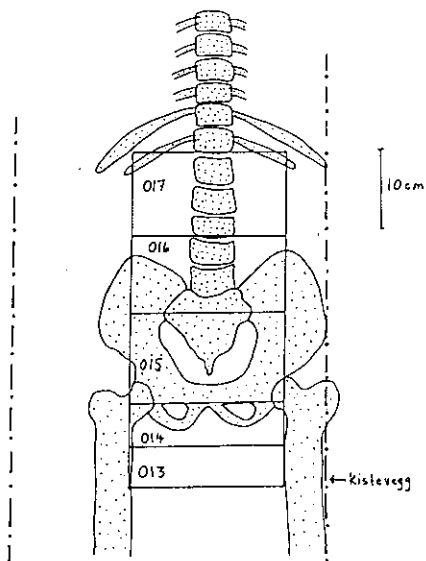
Prøvetakingen ble startet opp med formål å forsøke å lokalisere hvor på individet de beste prøvevilkår forelå (fig.)- Analysene av disse prøvene viste at det fantes svært lite frø/pollen i det hele tatt, uansett hvor en tok ut prøvemateriale. Endel større prøver fra mage-/tarmregion, på langt nær så differensiert i forhold til hvor de ble tatt, ble deretter analysert. Resultatene var her like nedslående: omtrent komplett fravær av frø/pollen.

Avslutning

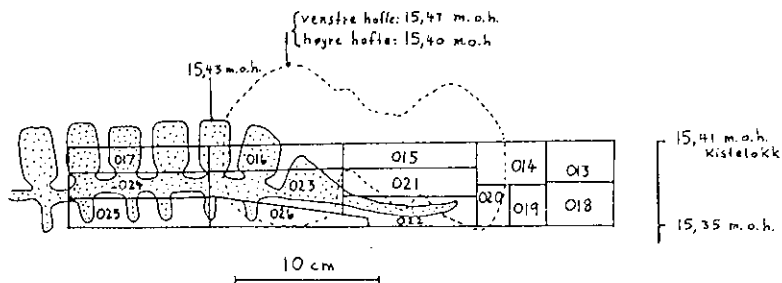
Den eneste konklusjon som er mulig å trekke utfra det innhold som ble registrert i de forskjellige prøvene er at intet av det lille materialet som faktisk ble registrert i mage-/tarmregionsprøvene kan karakteriseres som mageinnhold - de få frukter og frø som ble funnet må ansees som helt tilfeldige, og de skiller seg ikke ut fra prøvene fra selve kirkegårdsmassene (Foldøy og Griffin 1986)

Spørsmålet blir da om hele prøveserien og tanken bak er feilaktig og bortkasta. Dette er en mulighet, og den ble påpekt før vi startet opp: folk som dør på sotteseng har gjerne lite eller intet innhold i mage/tarm, nettopp som følge av dødsårsaken (medd. fra Per Holck på Anatomisk Institutt, Oslo).

Denne mulige forklaring fikk vi aldri sjekket opp, da andre - og mere grunnleggende - forhold spilte inn. Bevaringsforholdene på denne del av kirkegården viste seg nemlig å være ekstremt dårlige for organisk materiale

Plan over prøvetagning av skjelett HS-34, felt C, horisontalplan. (Kistelokket lå dypere i den venstre delen, slik at disse delene av Bot. 013 og 014 ligger over kistelokket. Bot. 018 og 019 ligger i sin helhet under kistelokket.

Plan over prøvetagning av skjelett HS-34, felt C, vertikalplan.

generelt. For det første ligger den undersøkte del av gravplassen på et sand- og grusholdig åsdrag, godt selvdrenert, hvor eneste tidligere aktivitet var forhistorisk jordbruk. Oksygentilgang og vanngjennomstrømming må derfor i utgangspunktet ha vært stor.

Dermed ble storparten av kirkegårdens nordre/nordøstre arealer utsatt for en aksellerering av disse prosesser da terrenget her ble senket i 1930-årene med 0.5 - 1.0 m. Gravene ble liggende fra 0.1 - 0.5 m under en åpen gårds-plass. Dette førte i sin tur til at det organiske materialet i tillegg ble utsatt for store temperatursvingninger og frostsprengning, samt etterhvert sur nedbør.

Likevel - andre kan kanskje bruke ideen og metoden, under gunstigere villkor.

Jan Brendalsmo

Tønsberg

Litteratur

- Bergmark, M. *Från pest till polio*. 1957.
- *Bad och bot*. 1959.
- Blohmé, M.-Runeby, C. *Innberetning over de arkeologiske utgravningene i Øvre Langgate 65/67, Tønsberg, 1985*. Arkivinnberetning. 1986.
- Boddington, A.-Garland, A.N.-Janaway, R.C. *Death, decay and reconstruction. Approaches to archaeology and forensic science*. 1987.
- Brendalsmo, A.J. *Peterskirken, dens kirkegård og det eldste Tønsberg*. In print. 1989.
- Brothwell, D. *The Bog man and the archaeology of people*. 1986.
- Ferm, O.-Tegnér, G. *Tanke och tro, aspekter på medeltidens tankevärld och fromhetsliv*. 1987.
- Foldøy, O.-Griffin, K. *Paleobotaniske analyser fra Øvre Langgate 65/67, Tønsberg*. Blohmé og Runeby, 1986.
- Gejvall, N.G. Westerhus. *Medieval population and church in the light of skeletal remains*. 1960.
- Greig, J. Plant food in the past: A review of the evidence from northern Europe. *Journal of Plant Foods* (1983) 5.

- Grøn, F. *Om kostholdet i Norge indtil aar 1500*. 1984.(Fotografisk opptrykk)
- Hatch, J.W.-Geidel, R.A. Tracing status and diet in prehistoric Tennessee. *Archaeology*, vol. 36:1 (1983).
- Helbæk, H. Grauballemannens siste måltid.KUML 1958.
- Lambert, J.B.-Vlasak Simpson, S.-Buikstra, J.E.-Charles,D.K. Analysis of soil associated with Woodland burials. *Archaeological Chemistry/ Advances in chemistry series nr 205*. Bind 3. 1984.
- Reichborn-Kjennerud, I.-Grøn, F.-Kobro, I. *Medisinens historie i Norge*. 1936.(Fotografisk opptrykk)
- Sellekvold, B.J. Skjelettfunn og funnkontekst.Gravskick och gravdata. 1988.
- Fokus på kvinner. Kvinners helse i middelalderen belyst gjennom skjelettstudier. *Kvinnors rosengård. Medeltidskvinnors liv och hälsa, lust och barnafödande*. 1989.
- Stead, I.M.-Bourke, J.B.-Brothwell, D. *Lindow Man, the Body in the Bog*. 1986.
- Tauber, H. Diets of prehistoric humans - investigated with stable isotopes (13C and 15N). *Proceedings of the Third Nordic Conference on the Application of Scientific Methods in Archaeology*. 1985.
- Voorhies, M.R.-Thomasson, J.R. Fossil grass anthoecia within Miocene Rhinoceros skeletons: Diet in an extinct species. *Science*, vol.206, nr 44. Report. 1979.

HANTERING AV DENDROKRONOLOGISKA UNDERSÖKNINGAR I BYGGNADSKONSTRUKTIONER - ETT FÖRSLAG

Äntligen har vi fått en metod som hjälper oss att datera de bevarade medeltida byggnaderna! Lyckliga förlitar vi oss på den dendrokronologiska metoden och letar febrilt efter trädelar som kan ge oss en säker datering. Ofta hittar vi takstolsdetaljer som vi borrar i, för säkerhets skull på flera ställen. Men snart upptäcker man att det kanske inte är så enkelt. Hur förhåller sig träkonstruktionerna egentligen till byggnaden? Är de ursprungliga eller sekundära? Kan man lita på dateringarna? Och hur skall man dokumentera egentligen? Vem ansvarar för provernas framtida tillgänglighet?

Mot bakgrund av denna osäkerhet anordnades ett nordiskt symposium för dendrokronologer och byggnadshistoriker i Lund 1988. Det visade sig att det fanns ett stort behov av att få fram någorlunda enhetliga metoder. En grupp bestående av en byggnadshistoriker och en dendrokronolog från varje nordiskt land fick till uppgift att utarbeta ett gemensamt förslag till hantering av dendrokronologiska undersökningar i byggnadskonstruktioner med avsikt att lägga fram det till de nordiska riksantikvarierna. Detta gjordes i maj 1989. Även om de centrala myndigheterna ännu inte har hunnit ta ställning till förslaget kan det finnas anledning att redan nu presentera det. Trots att det utgår från undersökningar i stående byggnader kan det vara relevant för all dendrokronologisk provtagning.

Provtagning och arkivering

Tillstånd: Den som skall företa dendrokronologiska undersökningar i kulturhistoriskt värdefulla byggnader och andra träkonstruktioner, skall inhämta tillstånd från ägaren och - när det gäller i lag skyddade byggnadskonstruktioner - från den myndighet som handhar lagen om skydd av gamla byggnader och andra kulturminnen (Riksantikvarien eller motsvarande). Tillståndet ges först efter att centralregistret har konsulterats, se nedan. Även om tillstånd från antikvarisk myndighet inte kan krävas bör denna informeras om planerade dendrokronologiska undersökningar.

Uppdragsgivaren är ansvarig för att nödvändiga tillstånd inhämtas.

Provtagning och dokumentation: Äldre träkonstruktioner är ofta ombygg-

Fig. 1. Ombyggda takstolar över långhuset i Skårby kyrka, Skåne. Hanbanden är återanvända sparrar daterade till tiden efter 1414-1470. Foto Mats Anglert 1986.

da. Om dendrokronologisk undersökning skall kunna ge byggnadshistoriskt värdefulla svar, måste den dendrokronologiska provtagningen föregås av en byggnadshistorisk undersökning som skall vara underlag för var i byggnaden proverna skall tas. Utifrån denna undersökning väljer dendrokronologen tillsammans med byggnadshistorikern vilka prover som skall tas. Dendrokronologen har ansvaret för att resultaten av undersökningen blir meddelat centralregistret.

Alla borrhov tas ut av dendrokronolog eller en bemyndigad person. I äldre träkonstruktioner bör man inte såga ut skivprov eller slipa virkets ändytor; man är hänvisad till att använda borrhov. Borret skall efterlämna minsta möjliga spår. Den som tar proverna avgör var proverna skall tas, så att man får prover av de bäst lämpade byggnadsdelarna och att dessa skadas minst möjligt. Därmed bör även antalet prover begränsas till minst

möjliga.

Uppdragsgivaren är ansvarig för att arbetet med provtagningen kan genomföras inom de säkerhetsföreskrifter som anges i lag.

Varje prov som tas ut ur en byggnad skall märkas entydigt. Detta märke/nummer följer alltid provet som ett personnummer. Alla provhåll märks på ett sådant sätt som visar att de tillkommit i samband med dendroprovtagning.

Det måste entydigt dokumenteras var i byggnaden vart enskilt prov är taget, så att det är möjligt att återfinna provernas ursprungsplats. Det åvilar dendrokronologen och byggnadshistorikern att företa nödvändig dokumentation. Den centrala antikvariska myndigheten skall se till att detta görs på ett tillfredsställande sätt. Det påvilar centralmyndigheten att utarbeta ett landsomfattande system för märkning/numrering av prover, och dendrokronologerna skall påläggas att använda detta system med märkning av prover. (Ev kan varje enskilt laboratorium fortsätta med sina egna nummersystem med ett landsomfattande tillägg).

Konserveringen efter provtagningen skall avtalas mellan uppdragsgivaren och dendrokronologen. I de flesta fall kan konserveringen lättast utföras av dendrokronologen samtidigt med provtagningen.

Dendrokronologiska prover är den centrala antikvariska myndighetens egendom och skall betraktas som arkeologiska fynd. Det är den centrala myndighetens ansvar att proverna förvaras betryggande.

Rapport och arkivering: Uppdragsgivaren tar ansvar för att rapportering av provtagningen sker till den tillståndsgivande myndigheten. Byggnadshistorikern och dendrokronologen tar gemensamt ansvar för att rapport utarbetas. Rapporten skall innehålla både en byggnadshistorisk bakgrund och mätdata från dendroundersökningen.

Relevanta upplysningar om dendrokronologiska prov samlas i ett landsäckande arkiv. Alla mätdata skall dubbelsäkras. Det påvilar den centrala antikvariska myndigheten i samarbete med dendrokronologerna att bygga upp och hålla vid liv dendroarkivet och att göra det tillgängligt för användare.

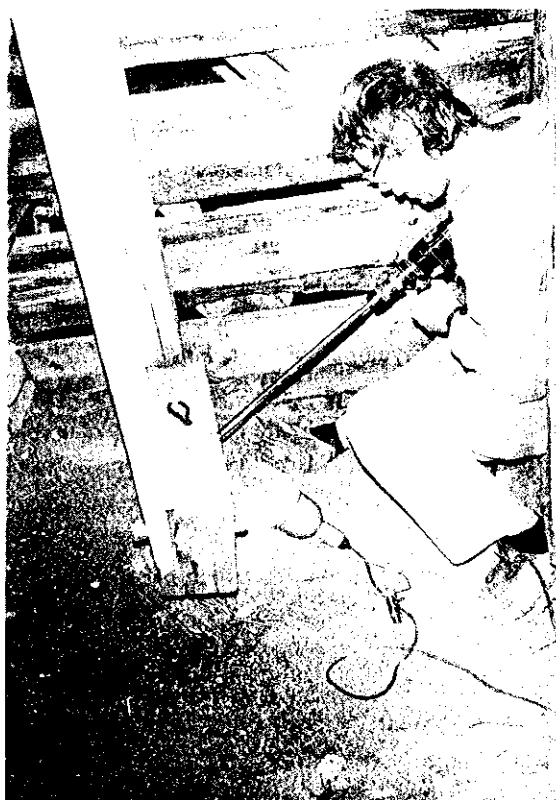

Fig.2. Dendrokronologisk provtagning i en takstol över absiden i St Köpinge kyrka, Skåne. Takkonstruktionen är daterad till 1283 ± 5 . Foto Barbro Sundnér 1986.

Centralregister

Under den centrala antikvariska myndigheten i varje nordiskt land upprättas ett register över dendrokronologiska prov från kulturhistoriskt värdefulla byggnadsverk och träkonstruktioner.

Syfte: Det primära syftet med registret är att ge de antikvariska myndigheterna möjlighet att snabbt kunna få en överblick av de föreliggande dendrokronologiska proverna från en given byggnad. Således kan onödiga ingrepp i byggnader och andra träkonstruktioner, varifrån det redan finns uttagna prover, undvikas. Den närmare avgränsningen av vilka konstruktioner registret skall omfatta fastställs utifrån den antikvariska laggivningen i

varje enskilt land. Ansvar för registrets vidmakthållande skall påvila den centrala antikvariska myndigheten, men kan utdelegeras till t ex ett dendrokronologiskt laboratorium.

Utformning: Registret bör byggas upp topografiskt i överensstämmelse med de i de enskilda länderna föreliggande systemen. Den grundläggande enheten bör vara den enskilda byggnaden eller annan konstruktion. För varje byggnad och konstruktion skall finnas uppgifter om vem som fått tillstånd, när detta skedde och vem som gav tillstånd, samt i förekommande fall eventuella betingelser. När resultatet av insamlingen är rapporterat tillfogas detta den byggnadsarkeologiska rapporten eller motsvarande.

Samtliga dendrokronologiska prover skall innehålla följande uppgifter:

- a) konstruktion
- b) timmerstycke, dvs konstruktionsdel
- c) provtagningsplats
- d) typ av prov, t ex borrhov
- e) provets magasinnummer eller liknande
- f) provets förvaringsplats

Ett sekundärt syfte med registret är att ge möjlighet för olika forskare att undersöka om det finns prover från t ex ett bestämt område eller en bestämd grupp konstruktioner. Registret bör därför också förse med en rad tvärgående sökupplysningar (geografiskt läge, objekt, period osv). På längre sikt bör registret också utbyggas till att omfatta andra grupper av dendrokronologiska prover som t ex prover från arkeologiska fynd, konsthistoriska föremål och recenta träd. I anslutning till registret kan upprättas en databas över dendrokronologiska mät- och dateringsresultat.

Information om dataresultat

Publicering: I varje nordiskt land föreslås en löpande, samlad publicering i översiktsform av alla dendrokronologiska dateringsresultat, eventuellt - som i Danmark - i Riksantikvariens regi. Översikten bör utarbetas årligen av de enskilda dendrokronologiska laboratorierna och omfatta alla dendrokronologiska undersökningar oavsett om de har resulterat i dateringar eller

ej. Översikten bör innehålla följande avsnitt:

a) Upplysning om synkroniseringsprogram, grundkurvor samt för ekträ splintstatistik.

b) Beskrivning av de undersökta objekten med summarisk angivelse av undersökningsresultaten (antal daterade och odaterade prover, dateringsresultat, vem som gjort undersökningen)

I större undersökningar bör man dock avvakta publiceringen av resultaten tills den arkeologiska rapporten är avslutad.

c) Beskrivning av varje daterat prov: magasinnummer, träslag, antal årsringar, förekomst av splint och bark, ev dateringsresultat.

För vissa laboratorier kan det möjligen vara alltför omfattande att ge en beskrivning av varje enskilt prov. Om punkt c utlämnas bör det under punkt b anges träslag och magasinnummer.

Informationsblad: För att utvidga kontakten mellan de nordiska dendrokronologerna inbördes och deras uppdragsgivare föreslås att ett informationsblad med upplysningar om företagna undersökningar, nytt från laboratorierna osv ges ut halvårsvis (A4-format, fotokopierat, nationalspråket). Förslagsvis redigerar varje land sina egna sidor, som dels kan utsändas till intresserade i alla de nordiska länderna dels utsändas tillsammans med de övriga ländernas bidrag till särskilt intresserade i alla nordiska länderna.

Möten: Vidare föreslås att nordiska dendrokronologiska möten avhålls vart 2:a eller 3:e år med växling mellan de olika länderna. Om mötena avhålls ofta bör i varje fall en del av dem vara "workshops" enbart för dendrokronologer medan andra bör vara gemensamma för dendrokronologerna och deras uppdragsgivare, eventuellt centrerat till bestämda ämnen (kyrkor, konsthistoria, klimatologi osv).

Barbro Sundnér
Lund

(Förslaget utformades av Håkon Christie och Terje Thun från Norge, Kjeld Christensen och Per Kristian Madsen från Danmark, Markus Hiekkänen och Pentti Zetterberg från Finland och Thomas Bartholin och Barbro Sundnér från Sverige.)

DEBATT

KAOS I DEBATTEN

"Kaos och/eller kaosforskning är uppenbarligen "inne" just nu och kanske är det så som många menar att en ny världsbild håller på att växa fram. Att fenomenet redan debatteras i META:s spalter är tankeväckande. Men visar inte också detta att vi humanister fortfarande inte kan låta bli att snegla mot naturvetenskaperna för att få idéer? Behöver vi det?"(META 1989:4, s.1, redaktionellt)

Vi håller inte med om detta. Tvärtimod. Efter decennier av intensiv, ibland förvirrande, ofta snabbt växlande, kanske rent av kaotisk idédebatt har arkeologin idag kommit ifatt utvecklingen. Vi diskuterer ikke længere det, som andre diskuterede igår eller for ti år siden. Arkeologins debatt handlar om just det som idag debatteras i samhället runt omkring oss.

Vi har gennemvandet mange, måske hovedparten, af Vesterlandets idéstrømninger. Det är en nästan svindlande känsla, att äntligen debattera det som debatteras i vår omgivning. Vi kopierar ikke naturvidenskabene, men inspireres til nye humanistiske spørgsmål og svar.

I övrigt, vad spelar det för roll varifrån idéerna kommer? Hvad betyder det, om katten er sort eller hvid, blot den fanger mus.

Stig Welinder
Uppsala

Jes Wienberg
Lund

APROPÅ KAOS - EN REDAKTIONELL KOMMENTAR

I föregående nummer av META (nr 1989:4) tillät sig Lundaredaktionen att kort kommentera den debatt rörande begreppet "Kaos" och "Kaosforskning", som sedan nr 1989:3 har förts i tidskriftens spalter. Kommentaren hade en viss polemisk udd riktad mot de aktuella debattinläggen och detta har nu fått Stig Welinder och Jes Wienberg, vilka hittills fört "Kaos"-diskussionen i META, att reagera på vår provokativa slutfråga: "Behöver vi humanister gå till naturvetenskaperna för att hämta idéer?" Deras svar ger oss anledning till ytterligare en kommentar.

Visst skall vi humanister ta del i den debatt som idag förs runt omkring oss - det är inte det saken gäller. Men man kan fråga sig på vilka villkor vi skall föra debatten. Måste naturvetenskapernas nymmade tvivel på naturens lagbundna ordning nödvändigtvis också vara vår utgångspunkt? Låt oss citera några rader ur en innehållsrik uppsats i tidskriften Scandia av den danske historikern Uffe Østergård, vars ämne är relationen mellan historieforskning och historieskrivning men där även fenomenet "Kaos" beröres.

"Kaos er ikke bare 'kaotisk' uorden, men udgangspunkt for en ikke-forudbestemt ny orden.

Sådan har vi længe vidst, at det var i samfundet og kulturen. Eller rettere at orden og lovmæssighed kun kan erkendes på bestemte, høje abstraktionsniveauer. Derfor behøver kulturvidenskaberne måske ikke længere at have så store mindreværdskomplekser overfor de 'rigtigt videnskabelige' videnskaber, naturvidenskaberne." (U. Østergård, Analyse og syntese i postmodernismens æra - eller fortællingens tilbagekomst i historien. Scandia 1989:1, s. 20f)

Ja - så är det väl? Vi humanister skall föra en öppen diskussion kring människan, samhället och naturen i forntid och nutid men vi behöver inte hämta legitimation för en sådan diskussion någon annanstans ifrån. Vi kan föra den på våra egna villkor.

META-redaktionen i Lund

LITTERATUR

I META förekommer inte någon recensionsavdelning i egentlig mening. Trots detta skickar förhoppningsfulla förlag eller författare emellanåt in sina alster till redaktionen. Vi är tacksamma för denna möjlighet att följa med i publiceringen, men bokpaketen har också givit oss dåligt samvete genom att vi så dåligt kunnat motsvara avsändarnas förhoppningar om en recension. För att i någon mån råda bot på detta utlovar vi att alla insända publikationer i framtiden fortlöpande kommer att anmälas. Vi börjar i detta META-häfte med att anmäla några böcker, av vilka somliga redan alltför länge legat på redaktionens bord. Med hänsyn till vår nordiska läsekrets kan det trots allt vara meningsfyllt att presentera böcker som sedan några år är kända i sina hemländer, men kanske okända i grannländerna.

Arkeologi på väg. Undersökningar för E 18, Enköping-Bålsta. Riksantikvarieämbetet, Byrån för arkeologiska undersökningar. 1989.
ISBN 91-7192-755-7

Arkeologi på väg är första bandet i en serie utgiven av RAA som behandlar grävningarna längs E 18 mellan Enköping och Bålsta. Detta första band berör den bebyggelsehistoriska utvecklingen i det aktuella området och förutsättningarna för de undersökningar som utfördes. Boken innehåller även kulturgeografiska och bebyggelsearkeologiska analyser samt ortnamnsdiskussioner.

I kommande band kommer bl a enskilda undersökningar och naturvetenskapliga analyser att redovisas.

A.J.

Göran Dahlbäck: *I Medeltidens Stockholm*. Stockholmsmonografier utgivna av Stockholms stad. Stockholms medeltidsmuseum. Allmänna förlaget. 1988.

ISBN 91-38-09712-5.

I Medeltidens Stockholm tillkom som en "fördjupningsbok" till utställningen på Stockholms medeltidsmuseum som öppnades i maj 1986. Boken spanner över tidsrummet ca 1250-1530, dvs från den tid då Stockholm formellt kan betraktas som stad fram till de genom reformationen ändrade förutsättningarna för livet i Stockholm. Tonvikten ligger på de sociala, ekonomiska och kulturella sidorna av stadens historia. Framställningen har sin tyngdpunkt i de sista etthundra åren av tidsavsnittet, vilket har sin naturliga förklaring i svårigheterna att skapa en bild av stadens utveckling före 1400-talets mitt med utgångspunkt i det skriftliga källmaterialet.

Boken, som är på 218 sidor, är rikt illustrerad med de flesta bilderna i färg.

M.A.

De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 3 "Søndre felt", Stratigrafi, bebyggelserester og daterende funngrupper. Redaktör Erik Schia.

Alvheim & Eide Akademisk forlag. 1987.

ISBN 82-90359-36-5

De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 5. "Mindets tomt" - "Søndre felt" Animal bones, moss-, plant-, insect- and parasite remains. Redaktör Erik Schia.

Alvheim & Eide Akademisk forlag. 1988.

ISBN 82-90359-37-3

De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo. Bind 6. Hus og gjerder.
 Redaktör Erik Schia
 Alvheim & Eide Akademisk forlag. 1989.
 ISBN 82-90359-46-2

Under 1970-talet grävdes en serie tomter centralt belägna i det medeltida Oslo. Dessa grävningar hade kunnat resultera i en lunta vanliga grävningsrapporter, men man valde att arbeta vidare med materialet. 1979 startade så "Gamlebyprosjektet" som finansierades av Norges Almenvitenskapelige Forskningsråd. Sedan dess har ett antal publikationer utgivits inom rapportserien "*De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*". Det är dock under de allra senaste åren som utgivningarna riktigt satt fart. Sedan 1987 har tre band (nr 3, 5 och 6) utkommit med sammanlagt drygt 900 sidor.

Band 3 är den riktiga "tegelstenen" i sammanhanget med sina 500 sidor. Den behandlar endast den grävning som benämns "*Søndre felt*" och har "*Stratigrafi, bebyggelserester og daterende funngrupper*" som titel. Det rör sig med andra ord om en genomarbetad analys av det framgrävda källmaterialet. Stor vikt har lagts vid stratigrafin där 14 kända stadsbränder möjliggjort en mycket sofistikerad fasindelning. Inom varje fas - det rör sig om hela 28 stycken - tolkas och dateras de påträffade bebyggelseresterna. Detta har i sin tur möjliggjort relativt långtgående rekonstruktioner där bebyggelseutvecklingen presenteras med tydlighet. Av stort intresse är också de kapitel som behandlar de daterande fynden: keramik, skor och stövlar, kammar, runinskrifter samt mynt.

Band 5 bygger på material både från "*Søndre felt*" och "*Mindets tomt*" och dess titel är "*Animal bones, moss-, plant-, insect- and parasite remains*". Som titeln avslöjar handlar boken om ett, eller rättare sagt flera olika, källmaterial som dessvärre glöms bort allt som oftast vid "vanliga" utgravningar. Band 5 visar dock vilken oerhörd informationskälla kulturlandskapet faktiskt kan vara.

"*Hus og gjerder*" är titeln på band 6. Huvuddelen av boken utgörs av en detaljerad genomgång av framgrävda hus samt byggnadsdetaljer av trä.

Dessutom behandlas de inom utgrävningarna påträffade eldstäderna liksom gärderna i var sina kapitel.

P.C.

Willy Groenman - van Waateringe: *Leather from medieval Svendborg*. The Archaeology of Svendborg, Denmark, volume 5. Odense University Press. 1988.

ISBN 87-7492-698-5.

Publikationerna från Svendborg har hittills haft sin särprägel genom en stark tonvikt på ekofakter och naturvetenskapliga analyser. I denna den femte volymen publiceras för första gången i den serien ett (numera) traditionellt artefaktmaterial. Författaren är en av Europas största auktoriteter på lädermaterial och sedan 1980 professor i ekologisk förhistoria i Amsterdam. På ett föredömligt sätt presenteras här i text, teckningar och tabeller de skor, pungar, knivslidor, bälten och annat lädermaterial som tillvaratagits vid ett tiotal grävningar i Svendborg 1972-83. Föremålen är i allmänhet väl daterade, alltifrån 1100-talet till 1500-talets början.

H.K.

Rikard Holmberg: *Kyrkobyggnad, kult och samhälle. - Landskyrkan i Lunds forna ärkestift genom tiderna*. Lund studies in Medieval Archaeology 8. Almqvist & Wiksell International. 1990.

ISBN 01-22-01329-6

En föreläsningsserie för doktorander i medeltidsarkeologi, som hölls under läsåret 1972-73 av Rikard Holmberg, har nu kommit ut i bokform. Boken är inte bara en översikt över Skånelandskapens kyrkor utan behandlar även kyrkobyggnaderna i sin helhet genom studiet av bl a inventarier och

målningar integrerade med arkitekturen samt kyrkans arkitektoniska förändringar i förhållande till kultens innehåll och förändring genom århundradena.

Boken avslutas med en förträfflig litteraturöversikt som även omfattar kyrkoarkeologiska undersökningar och arbeten tillkomna efter 1972.

A.M.

Niels-Knud Liebgott: *Dansk Middelalderarkæologi*. G.E.C. Gads Forlag. 1989.

ISBN 87-12-52559-6

Niels-Knud Liebgotts bok *Dansk Middelalderarkæologi* är en översikt över de viktigaste resultaten inom medeltidsarkeologin i Danmark sedan 1950. Som sådan ger den ett värdefullt, samlat perspektiv på en verksamhet som under efterkrigstiden präglats av dynamisk utveckling.

Som författaren poängterar har avsikten med boken inte varit att skriva Danmarks historia under medeltiden utan att i första hand redogöra för de områden inom vilka medeltidsarkeologin gjort sina landvinningar. Den är disponerad enligt den klassiska indelningen i landsbygd, borgar, kyrkor och städer. I fyra specialkapitel behandlas vidare teknik och hantverk, keramik, handel och sjöfart samt naturvetenskapernas roll för medeltidsarkeologin. Varje kapitel åtföljes dessutom av en aktuell bibliografi.

L.E.

META

MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT

META:s styrelse/huvudredaktion

Peter Carelli
Lars Ersgård
Henrik Klackenborg
Aina Mandahl
Mats Roslund

suppleanter:
Anders Jonasson
Karna Jönsson
Märit Thurborg

META:s omslagsbild: Christina Borstam, Lund,

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemsskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1990 kr 75:-) insättes på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidsskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, Lunds universitets historiska museum, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

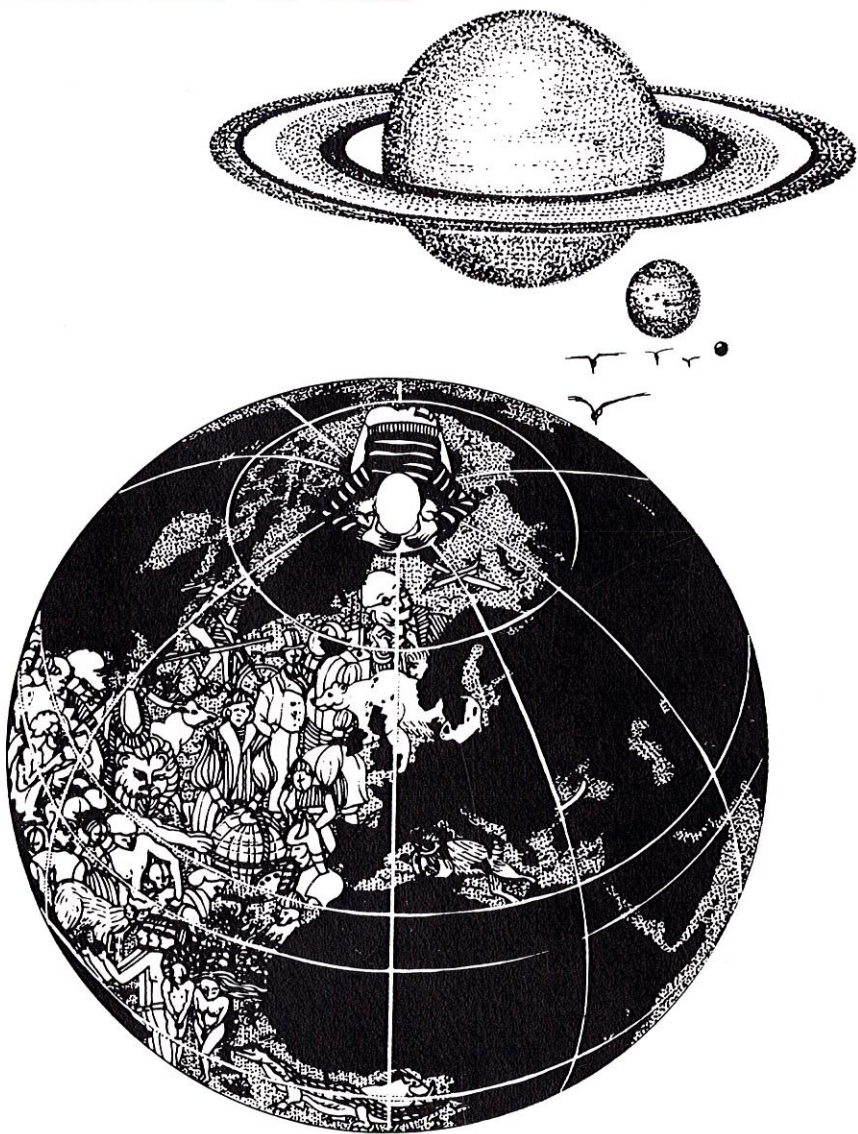
Tryckt med bidrag från Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet

ISSN 0348-7903

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT	1
TEMA: MEDELTIDA LANDSBYGD	
<i>Ulf Sporrang</i>	Landsbygden som forskningsobjekt 3
<i>Mats Widgren</i>	Vem tar ansvar för landskapshistorien vid exploateringsundersökningar? 14
<i>Leif Gren</i>	Människan som en del av landskapet 25
<i>Lennart Klang</i>	Den medeltida landsbygden i Norrbotten 33
<i>Jan-Erik Augustsson</i>	Den medeltida landsbygdens hus 45
<i>Eivind Claesson</i>	Medeltida byar i Västergötland 61
<i>Magnus Josephson</i>	Den medeltida sätesgården Tärnö 65
AKTUELLT	
<i>Reidar Berthelsen</i>	Nettverkssamarbeid i mellomalderarkeologi/ historisk arkeologi under Nordplus 75
<i>Jan Brendalsmo</i>	Botaniske analyser og mageinnhold 81
<i>Barbro Sundén</i>	Hantering av dendrokronologiska under- sökningar i byggnadskonstruktioner 87
DEBATT	
<i>Stig Welinder-Jes Wienberg</i>	Kaos i debatten 94
Apropå Kaos - En redaktionell kommentar 95	
LITTERATUR	96

META

90 1-2